

अध्याय एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणमा समाज एउटा बृहत अवधारणा हो यस भित्र व्यक्तिहरु, संस्थाहरु, समूहहरु लगायत अनेकौं तह र पक्ष रहेका हुन्छन् यिनै पक्षका बीचको सम्बन्ध, व्यवहार र अन्तरक्रिया नै वास्तवमा समाज हो । यसैले समाज सामाजिक सम्बन्धको सञ्जाल हो । मानव समाज भन्नासाथ मानव मानवबीच अन्तक्रिया भएर सृजना भएको सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक धार्मिक, कानूनी व्यक्तिगत तथा भावनात्मक सम्बन्ध भन्ने कुराको बोध हुन्छ । मानिस सामाजिक प्राणी भएकोले स्वभावैले मानव जीवनभर गाँस, बास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य, सुरक्षा मनोरन्जन जस्ता कुराहरुमा समाजमा निर्भर रहन्छ । मानिस जन्मनुभन्दा आघि नै समाज अविच्छिन्न रूपमा रहीरहेको हुनाले समाजले जीवनभर व्यक्तिलाई प्रभावित पारी नै रहन्छ । त्यसैले समाज समय सँगसँगै अत्यन्त गतिशील र परिवर्तनशील हुन्छ ।

नेपालका हरेक भाग हिमालदेखि मधेश महाकाली देखि मेचीसम्म जहाँ गए पनि पाइने जात वाहुन क्षेत्री पछि थोरै संख्यामा रहे पनि भण्डै वाहुन क्षेत्री भै छरिएर बसेको जात दमाई कामी पनि हा(विष्ट : २०३९)।

विभिन्न धर्म मान्ने जाती, जनजातीहरुको संस्कृति पनि भिन्न भिन्न हुने गर्दछन् । यसरी जातीय विभाजनको बारेमा चर्चा गर्दा हिन्दु धर्मको धार्मिक वर्ण व्यवस्था अनुसार समाजलाई चार भागमा विभाजन गरिएको छ । जस्तै:

१. ब्राम्हण : जसले पठन-पाठन पूजा-आजा गर्ने ।
२. क्षेत्री : खेती, सरकारी सेनामा आवद्ध हुने ।
३. वैश्य : व्यापार गर्ने, खेती, किसानी गर्ने ।
४. शुद्र : उच्च जातिको सेवा गर्ने, निम्न ज्यालामा काम गर्ने ।

हिन्दु धर्मको वर्ण व्यवस्था बाहेक नेपालको पुरानो मुलुकी ऐन १९१० ले पनि नेपाली समाजलाई पुनः जातीय विभाजन गर्‍यो । जो निम्न प्रकार छ:

- (१) तागाधारी अर्थात जनै लगाउने (वाहुन, क्षेत्री)
- (२) मतवाली अर्थात : जनजाति जो जाँड रक्सी खान्छन् । (राई, लिम्बु, शेर्पा, तामाङ, थारु आदि)
- (३) पानी नचल्ने तर छोई छिटो हाल्नु नपर्ने (मुसलमान, कसाई)
- (४) पानी नचल्ने छोइ छिटो हाल्नु पर्ने (दलितहरु) ।

नेपाल जातजातीहरुको संगम स्थल हो । जहाँ आफ्नो पहिचान कायम राख्न विभिन्न जाती, धर्म, संस्कृति, पेशाहरु विद्यमान छन् । वंशाणुगत र परम्परागत रूपमा हेर्ने हो भने प्राय सबै जातजातीहरु प्राचीनकालदेखि नै कृषि पेशा तथा पशुपालनमा संलग्न रहँदै आएको पाइन्छ । कुनै कुनै जातजातीहरु आफ्नो छुट्टै पहिचान राख्दै आएको छन् । जसमध्ये दलित वर्गलाई लिन सकिन्छ । तर पनि यिनीहरु कृषि पेशाबाट पूर्ण रूपमा अलग हुन सकेका छैनन् । नेपालको पूर्व मेची देखि पश्चिम महाकालीसम्म छरिएर रहेका दलित जाति पनि विभिन्न भागमा बाँडिएका छन् ।

- (१) पहाडे दलित - कामी, सुनुवार, विश्वकर्मा, दमाई, नेपाली, सार्की, वादी, धोवी आदि ।
- (२) नेवारी दलित - कसाई, पोडे, च्यामे, नापित आदि ।
- (३) तराई दलित - सतार, सन्थाल, मुसहर, किच्चक, किसान, गन्धर्व, तत्मा, ताँती, तोरी, दुसाध, भिर, सिखर, मुण्डा, हलखोर आदि (के.सी. २०६३) ।

वर्तमान समयमा दलित भन्नाले दिएको थिचिएका, शोषित, पिडित वन्चितीकरणमा परेका, लिच्छविकालिन समयदेखि हालसम्म छुवाछुतको व्यवहार भोगेका हिन्दु धार्मिक वर्ण व्यवस्थामा शुद्र भनि किटान गरिएका वर्ग सम्प्रदायको प्रयायवाची नाम हो । कूल जनसँख्याको १३ प्रतिशत जनसँख्या रहेको यो जाति सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक र राजनैतिक रूपले नै पिछडिएको जातिय समुह हो ।

कूल जनसँख्याको आधा हिस्सा ओगट्ने महिलाहरु प्रायः जसो आफ्नो हक र अधिकारबाट वन्चित छन् । घरधन्दा यस्तो एउटा संस्थाको रूपमा परिचित छ जहाँ महिलाहरु अत्याधिक रूपमा शोषित, पिडित र स्रोत साधनबाट वन्चित अवस्थामा छन् । महिलालाई असक्त, अबला, असक्षम कमजोर आदि उपनाम दिइन्छ, जसले महिलालाई

पुरुषको अनुपातमा पछाडी पार्ने काम गर्दछ, र महिलालाई जहिले पनि दोस्रो दर्जाको रूपमा व्यवहार गरिन्छ। (सापकोटा, २०६६)

देशको कूल जनसंख्याको लगभग ७ प्रतिशत जनसंख्या दलित महिलाहरूको छ। महिला भएकै कारण र त्यसमा पनि दलित महिला भएकाले समाजमा दोहोरो पीडा खेपिरहेका छन्। दलित महिलाहरूको पोल्तामा दुःख पीडाहरू सामाजिक भेदभाव, छुवाछुत, नीचता, आर्थिक विपन्नता, सामाजिक बहिष्करण, राजनैतिक भेदभाव र बहिष्करण आदि दलित महिलाहरूले दैनिक खेप्नु पर्ने समस्याहरू हुन्। (वि.क., २०६५)

आजभोलिको विकासशील समाजमा नारी हक र अधिकारका लागि विभिन्न आन्दोलन भैरहेका छन् जसको फलस्वरूप महिला शसक्तिकरणको नाराहरू प्रसस्तै सुन्न पाइन्छ। नियम कानूनमा पनि महिलाको विकासका लागि विभिन्न दफा, उपदफा र बुँदाहरू समावेश गरिएको छ। सरकारी सेवामा महिलाको विशेष कार्य राखिएको हुन्छ, विभिन्न राजनैतिक दलहरूले आफ्नो चुनावी नारा महिला दिदी बहिनीहरूलाई अगाडी बढाउने भनि विभिन्न किसिमका घोषणापत्र तयार पारेका हुन्छन् भने विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय संघ संस्थाहरूले पनि महिला विकास, महिला शसक्तिकरणको नाममा मोटो रकम खर्च गरिरहेका छन्। यसरी महिलालाई अगाडी बढाउनको लागि चौतर्फी प्रयास गरिए पनि यस्तो अवसरको फाइदा उठाउनेहरूमा उच्च जात कहलिएका र टाठा बाठाहरू नै हुने गर्दछन्। यस्ता कार्यक्रमहरूबाट दलित जातिका महिलाहरूले फाइदा लिन सकिरहेका छैनन्। दलित महिलाहरूका लागि भनेर तयार पारिएको कार्यक्रम पनि उनीहरूसम्म पुगिरहेको हुँदैन।

समाजमा भेदभाव, छुवाछुत, सार्वजनिक स्थानमा बहिष्कार, राजनैतिक, आर्थिक अवसरहरूबाट बञ्चित गर्नु र गराउनु दुबै अपराध मानिन्छ र सजाय पनि दिइन्छ तर यी सबै किसिमका अवसरबाट दलित महिलाहरू लगभग पूर्ण रूपमा बञ्चित छन्। नेपालको कानूनमा छुवाछुत पूर्ण रूपले हटाएको वर्षौं वितिसक्दा पनि समाजमा यसको कार्यान्वयन पूर्ण रूपमा हुन नसक्दा घर गाउँमा सीमित रहेर जीवन विताइरहेका दलित महिलालाई यसले सबैभन्दा बढी प्रभाव पारेको छ। समाजमा रहेर पनि अन्य महिला जति अधिकार पाउन सकेका छैनन्। श्रोत र साधनलाई उपभोग गर्नबाट दलित महिलाहरू बञ्चित छन्।

१.२ समस्याको कथन

बहुभाषी, बहुधार्मिक, साँस्कृतिक विभिन्नताले भरिपूर्ण यस देशमा हिन्दु धार्मिक वर्ण व्यवस्थामा शुद्र भनी किटान गरिएको वर्ग समुदायलाई दलित वर्ग भनिन्छ । तर वर्तमान समयमा यो शब्दलाई परिभाषित गर्दा वि.सं. १९९० को मुलुकी ऐनको जातिय विभाजनलाई लिन सकिन्छ । मुलुकी ऐन अनुसार “पानी नचल्ने छोइछिटो हाल्नु पर्ने” भनि दलितलाई परिभाषित गरिएको छ । यसका साथै दलित महिलाले समाजमा परिवर्तनको लागि कसरी अगाडी बड्न सकिन्छ त्यस तर्फ बढि उनमुख भएको पाईन्छ । जिविकोर्पाजनमा दलित महिला कसरी जोडिएका छन् त्यसलाई महत्त्वपूर्ण रुपमा राखेको अहिलेको अवस्था हो । यस कारण समाजमा कसरी परिवर्तन भई राखेको छ । त्यसलाई महत्त्वपूर्ण पक्षबाट हेरिएको छ ।

यसरी परापूर्वकालदेखि नै दलित जातिको उपस्थिति रहे पनि यिनीहरुको सामाजिक, आर्थिक रुपमा सुधार आउन सकेको छैन । धार्मिक रुपमा पनि दलितलाई तल्लो, जातिमा राखि अलग्गै भेदभावपूर्ण व्यवहार गरिन्छ । परम्परादेखि नै आएको छुवाछुत जस्तो कुरीतिले दलित पुरुष भन्दा महिलाहरु बढी पिडित देखिन्छन् । कतिपय पुरुषहरु कामको खोजीमा घर बाहिर वा आफ्नो गाउँठाउँबाट बाहिर जान्छन् र नाम परिवर्तन गरेर व्यक्तित्व विकास गर्ने हुनाले उनीहरुलाई चिनेजानेका उच्च जातिले नै भेदभाव गर्ने गर्दछन् । विभिन्न सामाजिक कार्यक्रमहरु विभिन्न सार्वजनिक स्थानहरु, विभिन्न प्राकृतिक श्रोत र साधनहरु आदिको प्रयोग गर्नबाट पनि बञ्चित गरिरहेका हुन्छन् । उच्च जातिले विभिन्न बाहानामा दलित भएकै कारण शोषण, भेदभाव गरिरहेका हुन्छन् ।

दलित महिलालाई अगाडी बढाउनको लागि, शिक्षित बनाउनको लागि, आर्थिक रुपले सवल बनाउनको लागि सरकार, राजनैतिक दल, राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरुले विभिन्न प्रयासहरु गरिरहेका भए पनि यसबाट नगन्य मात्रामा फाइदा पाएका छन् भने यसबाट सोचे जति फाइदा नहुनुको कारण विभिन्न विकास योजनामा दलित महिलाको संलग्नता नगराइनुलाई मान्न सकिन्छ भने अर्को पक्ष दलित वा दलित महिलाहरु सामाजिक बहिष्करणको शिकार भैरहेका छन् ।

सामाजिक कुरीति र कुसंस्कारको रुपमा रहेको छुवाछुत, भेदभाव, गरिवी, लिङ्गमा आधारित हिंसा आदि सबै किसिमका पीडादायक पक्षबाट दलित महिलाहरु निकै पिडित

देखिन्छन् । सम्पत्ती नहुनु, भए पनि सम्पत्तिमा पहुँच नहुनु र सदुपयोग गर्न नपाउनु, भोट खसाल्ने अधिकारलाई स्वतन्त्र रूपले उपयोग गर्न नपाउनु, अशिक्षाको कारणले चुनावमा सही उम्मेदवार चयन गर्न नसक्नु जस्ता समस्याहरू दलित महिलामा पाइन्छ ।

यस कारण सामाजिक आर्थिक र राजनैतिक पक्षबाट अलगिएर दलित महिला समाजमा बस्नु परेको कारण के हो? यिनीहरूको पेशा के छ? पेशामा परिवर्तन के कति आएका छन् ? त्यसको कारण के हो? आर्थिक स्थिति कमजोर हुनुको कारण के हो? भन्ने जस्ता प्रश्नहरू उठेका छन् ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य बैतडी जिल्लाको चौखाम गा.वि.स. को वडा नं. ३ र ४ का दलित महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक पक्षहरूको अध्ययन गरी ती पक्षमा भएको सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक बञ्चितकरणलाई बाहिर ल्याई दलित महिलाहरूको संक्षिप्त चिनारी गराउनु हो । यस अध्ययनको विशेष उद्देश्यलाई निम्न तहमा पनि देखाउन सकिन्छ ।

- (१) दलित महिलाहरूका आर्थिक र जिविकोपार्जनमा आएको परिवर्तनको अवस्था र पहुँच पत्ता लगाउने ।
- (२) दलित महिलाले आर्थिक र जिविकोपार्जनमा आएको परिवर्तनको कारण र प्रभाव बारे पत्ता लगाउन ।
- (३) बैतडी जिल्लाको चौखाम गा.वि.स. मा दलित महिलाहरूको आर्थिक अवस्थालाई र जिविकोपार्जनमा आएको परिवर्तनलाई अध्ययन गरि त्यहाँको अवस्थालाई बुझ्न र त्यहाँ रहेका महिलाहरूको अवस्थालाई कसरि माथि उठाउन सकिन्छ भनेर यसको अध्ययन गरिएको हो । बैतडी जिल्लामा दलित महिलाहरूको अवस्था नाभुक रहेको र तिनीहरूलाई कसरी आर्थिक पक्षबाट बलियो बनाउन सकिन्छ यस अध्ययनको महत्त्वपूर्ण विषय हो ।

१.४ अध्ययनको महत्व

नेपालको कूल जनसंख्याको १३ प्रतिशत जनसंख्या दलितको छ भने कूल दलितको जनसंख्याको आधा जनसंख्या दलित महिलाको छ । दलित महिलाहरू व्यापक गरिबी र

अशिक्षाले गर्दा उनीहरूको जीवन कठोर र जड बन्दै गएको छ । समाजमा अछुत मानिने यी जातिहरू उच्च जाति कहलिएका तागाधारीहरूको आसपासमा बसोवास गर्दै आएको भए तापनि यिनीहरूको सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक अवस्था उत्तिकै दर्दनाक छ ।

सरकारले, राजनैतिक दलले दलितका लागि भनेर १३ प्रतिशत कोटा छुट्याएको छ । तर यसले पनि दलित मध्येकै उच्च र टाठा बाठा दलितलाई नै फाइदा पुऱ्याएको छ । देशमा प्रजातन्त्रको पुर्नस्थापना भएको दुई दशक वितिसक्दा र देशमा गणतन्त्र स्थापना भएको अवस्थामा दलित महिलाहरू बाँच्नको लागि आवश्यक पर्ने आधारभूत आवश्यकताबाट समेत बञ्चित अवस्थामा छन् । समाजमा दलित महिलालाई विवाह, भोज, पुजा पाठमा स्वीकार गर्दैनन् । आर्थिक क्रियाकलापमा अधिकार छैन र राजनैतिक क्रियाकलामा पहुँच नहुनु यिनीहरूको विशेषता भैसकेको छ । त्यसकारण यस अध्ययनले डाँडागाउँ गा.वि.स. अन्तर्गत बसोवास गर्ने दलित महिलाहरूको सामाजिक आर्थिक र राजनैतिक बहिष्करणको अवस्थाको बारेमा जानकारी पाउन सयोग पुऱ्याउनुको साथै यी महिलाहरूको बारेमा भविष्यमा अध्ययन गर्न चाहने स्वदेशी तथा विदेशी विद्वानहरूलाई, अनुसन्धान कर्ताहरूलाई समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्रका शोधपत्र प्रस्तुत गर्ने छात्र-छात्राहरूलाई, गैर सरकारी संघ संस्थाहरूलाई सहयोग पुऱ्याउनेछ । यसले बञ्चित दलित महिलाको आर्थिक, राजनैतिक र सामाजिक अवस्थामा सुधार ल्याई उनीहरूलाई सामाजिक सम्मान दिनु र उनीहरूको आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याउन सरकारलाई विभिन्न नीति नियम बनाउन पनि सहयोग पुऱ्याउने छ भन्ने आशा गरिएको छ । यसका साथै दलित महिलामो आर्थिक अवस्थालाई मध्यनजर गरि त्यहाँका महिलाको सर्वाङ्गिण विकाशमो लागि के कस्ता पाहिलाहरू उचाल्न सकिन्छ त्यस तर्फ ध्यान जानु आजको आवश्यकता हो । दलित महिलाको आर्थिक अवस्था र जिविकोपार्जनमा कसरी परिवर्तन आएको छ वा छैन परम्परागत पेशालाई जोड दिएको छन् कि नयाँ ढगंबाट अगाडि बढिराहेका छन् त्यसलाई महत्वपूर्ण तरिकाबाट हेरिएको छ । वर्तमान अवस्थामा देशले उठाउन खोजेको समावेशी समाजको स्थापनाको मुद्दामा दलितहरूको अवस्था र भूमिकालाई यस अध्ययनले समेट्न खोजेको छ ।

१.५ सोध संगठन

यस सोधपत्रमा जम्मा सात वटा अध्याय राखिएका छन् । प्रथम अध्यायमा सोधपत्र सम्बन्धित परिचयात्मक खण्ड छ । यस खण्डमा अध्ययनको पृष्ठभूमी, समस्याको कथन,

अध्ययनको उद्देश्य र अध्ययनको महत्व बारे उल्लेख गरीएको छ । दोस्रो अध्यायमा सन्दर्भ साहित्यको बारेमा चर्चा गरिएको छ भने तेस्रो अध्यायमा अनुसन्धान पद्धतीको बारेमा चर्चा गरीएको छ, यसैगरी चौथो अध्यायमा अध्ययन क्षेत्रको संक्षिप्त परिचय र अध्याय पाचमा दलीत महिलाको समाजीक र आर्थिक अवस्था बारे चर्चा गरीएको छ । अध्याय छ मा दलित महिलाको आर्थिक र जिविकोपार्जनमा आएको परिवर्तन र अध्याय सातमा सारांश र सुभावहरु उल्लेख गरीएको छ । अन्तयमा सोधपत्रको लागी प्रयोग गरीएका संदर्भ सुची राखिएको छ ।

अध्याय दुई

सन्दर्भ साहित्यको अध्ययन

विश्वव्यापी रूपमा लैङ्गिक असमानता भएको पाइन्छ। लैङ्गिक भन्नासाथ सामाजिक, साँस्कृतिक रूपले निर्माण भएको अवधारणा हो र हरेक समाजमा महिला पुरुषले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका फरक फरक निर्धारण गरिएको हुन्छ। समाजद्वारा निर्मित सामाजिक लिङ्ग जन्मजात विभेद भएर आएको होइन महिलालाई अधिनस्थ गराउने पितृसतात्मक सामाजिक संस्थाको सोच हो। (भासिन, २००२)

दलितहरूले उपभोक्ता समुह, व्यवस्थापन समिति, आमा समुह लगायतका सामुदायिक संस्थाहरूको नेतृत्व विभेद भोग्दै आएका छन्। सामुदायिक, संस्थाहरूमा के कस्तो सहभागिता छ, यो नै विकासमा सभागिताको एउटा राम्रो सुचक हो। स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त जानकारी अनुसार १८ वटा दलित जात मध्ये ९ जातीय समुदायका दलितहरूलाई नीति निर्णय गर्ने भूमिका नदिएर देखाउनका लागि मात्र प्रतिनिधित्व गराउने प्रवृत्ति रहेको। (भट्टचन, सुनार र गौचन, २००८)

संवैधानिक व्यवस्था र व्यवहारिक स्थितिलाई अध्ययन गर्दाले नेपाली कानून हिन्दु धर्मशास्त्र र रीतिस्थितिबाट प्रभावित हुँदै आएको परिवर्तित रूप हो। अप्रत्यक्ष रूपमा भए पनि नेपाली कानूनमा धर्मशास्त्रीको प्रभाव रहेको देखिन्छ। त्यसैले धर्मशास्त्रले मानिसहरूको सामान्य सामाजिक र नैतिक मान्यताहरूको रूप दिने काम गर्दछ। तसर्थ महिला जातजाति बिच कानूनी समानता दिने कानूनहरू व्यवहारिक रूपमा प्रयोगमा आउन धेरै समय लाग्दछ। “हाम्रो सामाजिक संरचना र व्यवहार अहिले पनि हिन्दु धर्म र ब्राम्हणवादी सोचबाट अभिप्रेरित रहेको छ।” (भट्टचन, २०५८:१८१)

महिला (दलित) महिला र पुरुष बिचको भेदभाव परिवारभित्रबाट शुरु हुन्छ। महिलालाई निर्णय प्रक्रियामा सामेल गराइदैन र समाजमा प्राप्त हुने मौकाहरू र उपलब्धीहरू माथी माथिल्लो वर्गले एकाधिकार जमाएको हुन्छ कुनै पनि जातका महिलाको सामाजिक, साँस्कृतिक एवं राजनीतिक क्रियाकलापहरूमा हुने सहभागिता उनका श्रीमान्/बाबु/आमा/पुरुष नातेदारको प्रकृतिमा भरपर्छ (राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०६०:७०)।

विभिन्न देश, समाज, धर्म, जाति, जनजाति अनुसार लैङ्गिक विश्लेषण हुन आवश्यक छ । किनकि विभिन्न देश, समाज, जाति अनुसार नारीपुरुष सम्बन्ध फरक फरक हुने गर्दछ । हाम्रो समाजमा दलित महिलाहरुको वा गैर दलित महिलाहरुको आमाको रुपमा उच्च भूमिका, मूल्य, मान्यता भएता पनि महिलाहरुको रुपमा उनीहरुको भूमिकामा भने समुदाय समुदाय पिच्छे व्यापक फरक पाइन्छ । जहाँसम्म हिन्दू धर्मका उच्च जातका रुपमा मात्र आफ्नो सामाजिक हैसियत स्थापना गर्न सक्छन् । तर भोट बर्मेली भाषा बोल्ने परिवारमा भने विवाह नगरी पनि श्रीमतीका रुपमा सामाजिक हैसियत प्राप्त गर्न अन्य उपाय अवलम्बन गर्न सक्ने स्थिति देखिन्छ । (Bennet, 1981:282)

तल्ला र उपलल्ला जातिहरुको बीचमा असमानताका खाडलहरु सिर्जना भएका छन् सार्वजनिक ठाउँमा, मठ-मन्दिर, पंथेरो, पौवा आदिमा तल्ला जातिको प्रवेशलाई निषेध गरिएको छ । जातीय स्तरीकरणको रसीभिन्न बाधिएका तल्ला जातिहरु उपल्ला जातिबाट अति शोषिएका छन् । एकातर्फ उनीहरु उपल्लाघरमा प्रवेश पाउँदैनन् । भने अर्को तिर दिनभरि साहुको लागि हाडमासु खियाएर काम गर्दा पनि एक पेट राम्ररी खान पाएका छैनन् ।

स्थानीय विविधता र राज्यको सिद्धान्तको नेपालमा उल्लेखनीय रुपमा सामाजिक असमानता ल्याउने काम गरेको छ । एक प्रकारले स्थानीय विविधताको कारणले गर्दा साँस्कृतिक विभिन्नताले सम्पन्न पनि छ । यद्वपी ग्रामिण भेकका मानिसहरु अन्य ठाउँका भन्दा असुविधाबाट बढी बन्चित छन् । अर्कातिर सामाजिक बहिष्करणको आधार राज्यद्वारा सम्बन्धित जातिय विभेद भएको छ । दुई कारक तत्वहरु, भुगोल र राज्य व्यवस्थाका कारणले अनेक प्रकारका विभेदहरु उब्जिरहेका छन् । त्यसो हुँदा, एक जना भाँकी प्रथा मान्ने मानिस वा बुद्ध धर्मबालम्बीले बेसी वा शहरमा बस्ने हिन्दुको तुलनामा दुई गुणा धेरै विभेद खेपिरहेको हुन्छ । यहाँ चर्चा गरिएका सामाजिक बहिष्करणका कारक राजनतिक, आर्थिक र शैक्षिक क्षेत्रहरु एक आपसमा सम्बन्धित छन् । राज्यको सिद्धान्त नै यस्तो औजार हो, जसले राजनीतिमा उच्च जातिको एकाधिकारमा टेवा पुऱ्याइरहेको छ । यस्तो व्यवस्थाले तल्लो जात र आदिवासी जनजातिलाई आर्थिक क्षेत्रबाट सीमान्तीकरण गर्दछ । ती मध्ये अधिकांश गरिब हुने भएकाले शिक्षामा पनि उनीहरुको पहुँचमा कम हुन्छ र गरिवीको दुष्चक्रमा फसिरहेका हुन्छन् । (गुरुङ्ग, २०६५)

दलित महिलासँग विवाह गर्नेलाई घरभित्र प्रवेशमा समेत रोक लगाएको पाइन्छ, भने मन्दिरमा प्रवेश, धार्मिक कार्यक्रम र चिया पसल आदिमा पनि रोक लगाएको पाइन्छ । बाहुन पूजारीद्वारा दलितको सेवा अस्वीकार, दलित र गैर दलित बीचको विवाह भएमा नाता सम्बन्ध कायम गर्न अस्वीकार, गैर दलितको चाँडपर्व, भोजभत्तेर, सरकारी गैर सरकारी कार्यक्रम, राजनैतिक समारोह, विवाह भोजमा दलितहरूलाई सहभागी गराइदैन भने अपमान, अत्याचार, सामाजिक बहिष्करण, धारणागत छुवाछुत, भेदभाव आदिद्वारा दलितहरू पिडित देखिन्छन् । (एक्सन एड, २००४)

सामान्यतया राज्य शासनमा दलित महिलाहरूको प्रतिनिधित्व अत्यन्त न्यून छ र त्यसको साथसाथै नीति निर्माण तहमा पनि उनीहरूको प्रतिनिधित्व न्यून छ । गैह्र राज्य क्षेत्र, राजनैतिक दल र नागरिक समाजको नेतृत्वमा पनि दलित महिलाको प्रतिनिधित्व प्रतिकात्मक मात्र छ भने सामाजिक बहिष्करण अभै पनि व्यापक छ । वास्तवमा राज्य यसका संरचना, यसका अङ्गहरू, संरचनाहरू निकाय र प्रतिनिधिहरूको माध्यमबाट यो निर्देशित छ ।

नेपाली समाज जातीय कारणले उच्च निचताको संरचनामा बाँधिँएकोले ब्राम्हण, क्षेत्री उच्च वर्गमा रहन पुगेको पाइन्छ भने अन्य तल्ला जातिहरू निम्न वर्गमा रहेको पाइन्छ । आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक दृष्टिले ब्राम्हण, क्षेत्री बलिया र तल्लावर्ग कमजोर रहनुले यी बीचमा असमान सम्बन्ध रहेको प्रष्ट हुन्छ । व्यापारी तथा उद्योगपति, सरकारी तथा विद्यालयका शिक्षक र अछुत जातिमा नेपाली समाजमा यी वर्ग रचना निर्माण भएको स्पष्ट हुन्छ । नेपाली समाजका यी वर्ग वा एक अर्का वर्ग बीच परनिर्भरता कायम रहेको स्पष्ट हुन्छ । (Blaikie P., Cameron J, Seddon D, 1980)

शिक्षा एउटा दियो हो, जसले अन्धकारलाई हटाई उज्यालो बनाउँछ । एक पुरुषको शिक्षा त्यहि व्यक्तिलाई नै हो भने नारी शिक्षा एउटा त्यस्तो दियो हो, जसले सम्पूर्ण परिवारलाई नै उज्यालो बनाउँछ । त्यसकारण महिलाहरूका लागि शिक्षा नितान्त आवश्यक हुन्छ (Acharya Mina, 1997)।

महिलावादी आन्दोलनकी समर्थक (Ann Oakely, 1972)ले संस्कृतिलाई लैङ्गिक भूमिका वा शैलीमाथि नियन्त्रित र निर्देशित गर्ने तत्वको भूमिका र उनका अनुसार लिङ्गमा

आधारित श्रम विभाजन विश्वव्यापी छैन । न त यो विश्वव्यापी हुन पर्दछ भन्ने कुनै कारण नै छ । बरु धेरै समाजमा संस्कृतिमा आधारित श्रम विभाजन हुने गरेको छ ।

समाज र संस्कृति अनुसार लैङ्गिक भूमिका फरक पाइन्छ । नेपालको सन्दर्भमा केही जनजाति समुदायका महिलाहरु घरेलु अर्थतन्त्रमा सक्रिय भएर लागेका छन् । उनीहरु घरेलु दायरा भन्दा बाहिर आय आर्जन र व्यवसायमा प्रभावकारी भूमिका खेलेका छन् । जस्तै : थकाली महिलाहरु व्यापार र होटेल सञ्चालन गरेका छन् भने गुरुङ महिलाहरु पनि बजारमूखि अर्थतन्त्रमा लागेका छन् । उनीहरुको सामाजिक रुपमा स्वतन्त्र र परिवारमा उच्च मुल्याङ्कन गरिएको हुन्छ (Seddon, : 1995)।

लिङ्गमा आधारित श्रम विभाजन पुरुषहरु शारिरिक रुपमा बलियो हुनाले उनीहरु घर बाहिरको काम गर्ने, शिकार गर्ने, गाईवस्तु चराउने, माछा मार्ने जस्ता कार्यहरु गर्ने र महिलाले घरभित्र परिवारको रक्षा गर्ने, कृषि कार्य गर्ने र जिवीको पार्जन को लागि पुरुषको तुलनामा बढी योगदान दिन सक्छन्(Ember and Ember, 1993)।माक्सवादी विचारधारामा लागेका समाजशास्त्रीका अनुसार सम्पति नै समाजमा असमानता सिर्जना गर्ने तत्व हो । उत्पादन व्यवस्था वा प्रणालीको विकाससँगै सामाजिक सांस्कृतिक प्रणालीमा त्यसको प्रभाव पर्दछ । नीजि सम्पतिको विकाससँगै उत्पादन व्यवस्थामा पुरुषका सहयोगीका रुपमा महिलालाई लिंदै अझ अगाडी भनिएको छ । सम्पतिको निरन्तर हस्तान्तरण र सम्बर्द्धनका लागि छोरा जन्माउने वस्तुका रुपमा महिलालाई लिन थालियो । महिलाहरु घरभित्रकै धन्दासिमित गरिए । यात कमशल कार्य वा कम ज्यालामा लगाइए । यसलाई बलियो बनाउने कार्य समाजमा रहेको पितृसत्ताले गर्‍यो (एंगेल्स, १९८६) ।

आमूल परिवर्तनकारी महिलावादीहरुले विश्वव्यापी रुपमा महिलाको अवमूल्यान भएको छ र पितृसत्ताको कारण सबै ठाउँमा महिलाहरु दमनमा परेका छन् भन्ने मान्यता रहेको छ भने समाजवादी महिलावादीले माक्सवादी विचारधारा भै पितृसत्ता आर्थिक प्रणालीको एउटा भाग हो यसले महिलाले भोग्नु परेको अधिनता भिन्नभिन्न परिवेशमा कति समान छन् र कति असमान छन् त्यसको पनि अध्ययन गरिनुपर्दछ । महिलाहरु आफैँ दमित हुँदाहुँदै पनि अर्काथरी महिलाले नै महिलालाई दमित गर्दछन् । यो वर्गिय सोच हो । जस्तै अमेरिकी समाजमा काला जातिका महिलाहरुलाई दमन गर्ने कार्यमा सेता जातिका महिलाहरु सक्रिय रुपले सहभागी भएका छन् (Haralabos, 1996)।

नेपालमा सन् १९९० पछि महिला र पुरुष विचको लैङ्गिक सम्बन्ध एक प्रमुख मुद्दाको रूपमा देखा परे यस किसिमको लैङ्गिक सम्बन्धका विषयमा विभिन्न समुदाय जस्तै: यस विषयका विद्वान्, राजनितिज्ञ, आम जनता र निति निर्माता समेतको ध्यान आकर्षण भएको छ । सामाजिक र सांस्कृतिक रूपमा स्वीकार गरिएको व्यवहार र सम्बन्धलाई सामाजिक लिङ्गको रूपमा परिभाषित गरिएको पाइन्छ । यस किसिमका सामाजिक व्यवहार र सम्बन्धहरू त्यहाँको सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक, आर्थिक तथा धार्मिक धरातल तथा परिधिमा आधारित रहेको हुन्छ । र कतिपय परम्परागत समाजमा शहरी तथा औद्योगिक समाजमा भन्दा लैङ्गिक भूमिका बढि कठोर हुन्छ । लैङ्गिक भूमिका वर्ग, जाति र जनजाति समूह विच फरक फरक पाइन्छ (पोखरेल, २००१:७०) ।

१. मार्क्सवादी दृष्टिकोण: यस दृष्टिकोणले मार्क्सवाद र उदार महिलावादलाई संयोजन गरेर हेर्दछ । जस अनुसार मार्क्सवादले वर्ग विश्लेषणको कुरा गर्दछ र उदार महिलावादबाट लैङ्गिक दमन र शोषणलाई लिन्छ ।
२. परनिर्भरताको दृष्टिकोण: यस दृष्टिकोणले नव मार्क्सवादी विचारधारालाई प्रत्याभूत गरेको छ । महिलाको स्थितिलाई पनि यहि दृष्टिकोणले हेर्दा हिन्दु समाजको सामाजिक, सांस्कृतिक मान्यताले नै महिलाहरूलाई पुरुषको परनिर्भरको पक्षको रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ ।
३. संरचनात्मक दृष्टिकोण: समाजशास्त्री Emile Durkheim द्वारा अध्ययन पद्धतिको रूपमा विकसित गराइएको यस दृष्टिकोणलाई Malinowaski तथा अमेरिकी समाजशास्त्री Talcott parsonsसम्मका व्यक्तिहरूले अपनाएको देखिन्छ । यस दृष्टिकोणले महिला, पुरुष तथा महिला महिला विचकाहरेक तहहरूले समाजमा एकरूपता स्थापित गर्न भूमिका खेलेरहेका हुन्छन् । यस दृष्टिकोणले समाजमा कुनै पनि एकाईहरूलाई विरोधी एकाईको रूपमा नभई प्रकार्यात्मक एकाईको रूपमा हेरिनु पर्दछ । त्यसबाट नै सामाजिक प्रणाली तयार भएको हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दछ ।
४. महिलावादी दृष्टिकोण: यस दृष्टिकोणले महिलाको स्थितिलाई हेर्दा महिलाहरूको शक्ति र समाजमा उनीहरूको विद्यमान अवस्थामा क्रमिक सुधार भैरहेको र अझ सुधार हुँदै जानुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । विभिन्न सामाजिक दमन चक्रबाट अधिकांश महिलाहरू पिडित भएका छन । यस्ता दमन र महिला उपर हुने सबै खाले कुचक्रका

अवशेषहरूलाई निरुत्साहित पार्न सकेमा मात्र विद्यमान नेपाली महिलाहरूको स्थितिमा सुधार हुन सक्छ भन्ने कुराको वकालत यस दृष्टिकोणकबाट गर्न खोजिएको छ । यस अवधारणाले महिलाको स्थितिलाई पुरुष दमन स्थितिको रूपमा हेर्ने गरेको पाइन्छ । यसैले चौखाम गा.वि.स का दलित महिलाहरूको आर्थिक अवस्थालाई र जिविकोपार्जनमा आएको परिवर्तनलाई समिक्षा गर्दा त्यहाँका महिलाहरूको अवस्था पहिलेको भन्दा राम्रो अवस्थामा देखिन्छ । ति परम्परागत पेशालाई अपनाउने महिलाहरू आजभोलि नयाँ ढंगबाट आर्थिक लाभ उठाउने गरेका छन् पहिले पहिले दलितहरूले बाहुन क्षेत्रको घरमा काम गर्थे र त्यो वापत खाध्यान्न परिपूर्ति गर्दथे भने आजभोलि काम गरे वापत ज्याला लिने चलन रहेको छ । यसबाट के कुरा बुझ्न सकिन्छ भने विस्तारै विस्तारै दलित महिलाहरूको पनि जिविकोपार्जनलाई महत्त्वपूर्ण तरिकाबाट हर्ने गरेको पाइन्छ ।

अध्याय तीन

अनुसन्धान पद्धति

३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनौट र यसको औचित्य

यस अध्ययनको क्षेत्र बैतडी जिल्लाको चौखाम गा.वि.स. को वडा नं. ३ र ४का दलित महिलाहरूलाई छनौट गरिएको छ । म स्वयम आफु बैतडी जिल्लाको चौखाम निवासि र मलाई दलित महिलाको आर्थिक हवस्था र जिबीको पार्जनमा आएको परिवर्तको बारेमा अध्ययन गर्न इच्छा भएको हुदाँ चौखाम गा.वि.स लाई नै अध्ययनको क्षेत्र छनौट गरिएको हो । यस भन्दा अगाडि यस गा.वि.स.मा. कसैले पनि दलितहरूको अवस्था र त्यहाँको बस्तुस्थिति बारे जानकारी नलिएको हुँदा मलाई यस विषयमा अध्ययन गर्न बढि जिज्ञासा लागेको हो । तसर्थ अध्ययनको लागि चौखाम गा.वि.स. का दलित महिलाहरूलाई छनोट गरिएको हो । यस गा.वि.स. लाई नै अध्ययन क्षेत्र छनौट गर्नुका कारण निम्नानुसार छन्:

- क) शोधकर्ता यस गा.वि.स. मा स्थायी बसोबास गर्ने भएकोले प्रत्यक्ष अवलोकन विधिद्वारा तथ्याङ्क संकलन गर्न सजिलो हुनाले ।
- ख) अध्ययन क्षेत्रका लागि छनोट गरिएको चौखाम गा.वि.स. मा यातायातको सुविधा भएता पनि त्यस गाउँको बारेमा कुनै अध्ययन अनुसन्धान हुन नसक्नु त्यसमा पनि बाहुन, क्षेत्री, ठकुरी, बि.क., दमाईको बस्ती भएको यस गाउँमा सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक रूपले बन्चित भएका दलित महिलाको उपस्थिति छ ।

३.२ अनुसन्धानको ढाँचा

अनुसन्धान गर्दा अन्वेषणात्मक र वर्णनात्मक दुबै खाले ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्रको बारेमा गुणात्मक तथ्यहरूको संकलनमा वर्णनात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । विशेषगरी कामी जातिका महिलाहरूको अध्ययन गर्ने सम्बन्धमा महिलाहरूको सामाजिक आर्थिक, राजनैतिक अवस्था र पहुँचको बारेमा अध्ययन गरिएको छ । यो अध्ययन अनुसन्धान गर्दा सम्बन्धित क्षेत्रमा गएर प्रत्यक्ष रूपमा दलित महिलासँग प्रश्न सोधेर, अवलोकन गरेर मिश्रीत रूपमा पनि गरिएको छ ।

३.३ नमुना छनौट

वि.सं. २०६९ सालमा गा.वि.स. ले लिएको घर परिवार सर्वेक्षण को रिपोर्ट अनुसार यस गा.वि.स.मा ६० दलित घरधुरीमा जम्मा ४९८ दलितहरू पाइयो । यस गा.वि.स. मा

बसोबास गर्ने दलित (दमाई) जातिको समुदायभित्र समान प्रकृतिको सामाजिक रहनसहन र समान आर्थिक अवस्थामा रहेका वास्तविकतालाई मध्यनजर राखेर यस अध्ययनको नमुनाछनौट गर्दा सम्पूर्ण घरधुरीमध्ये दैवि नमुना छनौट विधिद्वारा नमुना छनौट गरी २० घरधुरीलाई लिइएको छ । ६० घरधुरीमा २० वटा घरधुरीको मात्र अध्ययन गरिएको छ । किन कि ६० घरधुरीको अध्ययन गर्दा समय पनि बढि खर्च हुने र त्यहाँका दलितहरूको अवस्थामा खासै अन्तर धेरै नरहेकोले २० घर धुरीबाट पनि त्यहाँका महिलाहरूको अवस्था बारे बुझ्न सक्ने हुँदा जम्मा २० घरधुरीको मात्र अवलोकन गरिएको हो ।

३.४ तथ्याङ्कको प्रकृति र श्रोत

यस अध्ययनका लागि निर्धारण गरिएका उद्देश्यहरूको परिपूर्ति गर्नको लागि विभिन्न प्रकारका तथ्याङ्कहरूको संकलन गरिएको छ । यस अध्ययन तथा अनुसन्धानलाई यथार्थपरक बनाउनका लागि सम्बन्धित क्षेत्रमा गई अनुसन्धानकर्ताले उत्तरदाता महिलाहरूसँग प्रत्यक्ष संलग्न भई आवश्यक तथ्याङ्कहरू संकलन गर्नको लागि अवलोकन, प्रश्नावली तथा अन्तरवार्ता जस्ता प्राथमिक श्रोतका पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ भने द्वितीय तथ्याङ्कका श्रोतको रूपमा विभिन्न लेख, प्रतिवेदन, पुस्तक, पत्र पत्रिका लगायतका विभिन्न क्षेत्रबाट प्रकाशित प्रकाशनहरूलाई लिइएको छ । यसका अतिरिक्त अनुसन्धानलाई यथार्थपरक र विश्वशनीय बनाउनका लागि गुणात्मक र संख्यात्मक प्रकृतिका तथ्याङ्कहरूलाई लिइएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क श्रोत

अध्ययन तथा अनुसन्धानलाई यथार्थपरक बनाउनका लागि तथ्याङ्क संकलन श्रोतको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । अध्ययनको परिणाम नै तथ्याङ्क संकलनको श्रोतमा भर पर्ने हुनाले यस शोध कार्यमा तथ्याङ्क संकलनका दुवै प्राथमिक र द्वितीय तथ्याङ्क श्रोतको प्रयोग गरिएको छ ।

३.५.१ प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन विधि

प्राथमिक श्रोतबाट तथ्यहरू संकलन गर्दा शोध कार्य विश्वशनीय हुने हुँदा यस शोध कार्यमा पनि प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन विधिलाई प्रमुख स्थान लिइएको छ । यस शोधकार्यमा प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन विधि अपनाउनुको अर्को कारण यस क्षेत्रको दलित महिलाहरूको आर्थिक, सामाजिक, र राजनैतिक बहिष्करणका बारेमा समाजशास्त्रीय अध्ययन यहाँको लागि

पहिलो भएकाले द्वितीय तथ्याङ्कको लागि अभाव छ । त्यसैले प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन विधिको प्रयोग बढी मात्रामा गरिएको छ । प्राथमिक तथ्यहरूको संकलनका लागि यहाँ अवलोकन, अन्तरवार्ता र प्रश्नावली विधिलाई सहयोगी बनाइएको छ । यी विधिद्वारा धारणा, मनोवृत्ती र वास्तविकता बुझ्नका लागि सहयोग मिलेको छ । यस अध्ययन कार्यमा प्राथमिक तथ्याङ्क संकलनमा निम्न विधिहरू अपनाइएको छ ।

क) अवलोकन

यस अध्ययन तथा अनुसन्धानमा चौखामविकास समिति अन्तर्गत पर्ने वडा नं. ३ र ४ का दलित महिलाहरूको धर्म, भाषा, संस्कार, जनसंख्या, आर्थिक स्थिति, आदिको कस्तो स्थिति रहेको छ सो कुरा जान्नका लागि अवलोकन विधि अपनाइएको छ । साथै यहाँ अवलोकनका क्रममा देखिएका कुराहरूलाई समावेश गरिएको छ । अवलोकन गर्दा चौखानका दलित महिलाको आर्थिक स्थितिका साथै त्यहाँका महिलाको जीविको पार्जनमा आएको परिवर्तन बारे चर्चाका साथै कसरी र किन परिवर्तन भयो त्यसमा अवलोकन गरि अध्ययन क्षेत्रको बारेमा त्यहाँका महिलाहरूसँग प्रत्यक्ष कुरा गरि तथ्याङ्क संकलन गर्ने र अवलोकन गर्दा दलितहरूको आर्थिक स्थिति कस्तो छ ? परिवारमा पहिलेको अवस्था र अहिलेको अवस्थामा के कस्ता परिवर्तन आएका छन् त्यसलाई पनि विशेष रूपमा जोड दिएको छ ।

ख) अन्तर्वार्ता तालिका

यस अध्ययन तथा अनुसन्धान कार्यमा दलित महिलाहरूको आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक अवस्थाको जानकारी लिनका लागि अन्तर्वार्ता विधि प्रयोग गरिएको थियो । यसका लागि अध्ययनसँग सम्बन्धित प्रश्नहरू सरल एवं स्पष्ट भाषामा पहिले नै तयार गरिएको थियो । दलित महिलासँग सम्बन्धित कृषि, धर्म, शिक्षा, परिवार, जमिनको स्वामित्व, आमदानीसँग सम्बन्धित प्रश्न सोधेर ती सोधीएका प्रश्नको उत्तरद्वारा पनि तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गर्दा उपयुक्त र विश्वसनीय मानिने अन्तर्वार्ता विधिको प्रयोग यस अध्ययन तथा अनुसन्धान कार्यमा गरिएको छ । यस विधि प्रयोग गर्नुको अर्को कारण उल्लेखित क्षेत्रका महिलाहरूको बारेमा विस्तृत जानकारी लिई प्रभावकारी तथ्यहरू संकलन गर्नु रहेको थियो । अन्तर्वार्ताको क्रममा शिर्षकसँग सम्बन्धित तयार पारिएको अन्तर्वार्ता तालिकाको आधारमा उत्तरदाता महिलाहरूसँग प्रश्न राख्दा आएको जवाफलाई टिपोट गरी तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । शोधकर्ता र उत्तरदाता महिला आमून्ने

सामुन्ने बसेर छलफल गरी संरक्षित प्रश्नका अतिरिक्त अन्य समय सापेक्षित जानकारी लिनको लागि विभिन्न सम्बन्धित प्रश्नहरु पनि गरिएको थियो । जस्तै तपाइको आफ्नै जग्गा छ ? जग्गाको आमदानीले वर्षभरी खान पुग्छ की पुग्दैन ? जसले दलित महिलाको आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक बहिष्कारलाई बुझ्न सहयोग गरेको छ । अन्तवार्ता लिदाँ त्यहाँको दलित महिलाले कसरी जीविको पार्जनको लागि आफुलाई नयाँ विधि र पद्धतीको प्रयोग गरेका छन् र आफुलाई कसरी आर्थिक रुपमा बलियो बनाउन सकिन्छ त्यसतर्फ ध्यान आकर्षण गरिएको छ ।

३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण तथा प्रस्तुतीकरण

यस अध्ययन सफल हुनुमा तथ्याङ्कको प्रभावकारी विश्लेषण तथा प्रस्तुतीकरणमा पनि भर पर्ने हुँदा विभिन्न श्रोतहरुबाट प्राप्त भएका तथ्याङ्कहरुलाई तथ्याङ्कको प्रकृति अनुरूप विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषण गर्नु पूर्व उक्त संकलित तथ्यहरुलाई सरल तरिकाले सबैले बुझ्ने गरी वर्गिकरण र तालिकीकरण गरिएको छ । तथ्यहरुको प्रकृति हेरेर गुणात्मक तथ्यहरुलाई आवश्यक मात्रामा तथ्यपरक बनाई विश्लेषण र वर्णन गरिएको छ । भने सख्यात्मक तथ्यहरुलाई तालिकीकरण गरि स्पष्ट पारिएको छ । आवश्यकता अनुसार तथ्याङ्कहरुको व्याख्या र विश्लेषण पनि गरिएको छ । उक्त सांख्यकीय विधिको प्रक्रियाको क्रममा कुल, औसत तथा प्रतिशत आदिको माध्यमबाट सरल तरिकाले प्रष्ट्याउने प्रयास गरिएको छ ।

३.७ अध्ययनको सीमा

यस अध्ययनको लागि चौखाम गा.वि.स. छनौट गरिए पनि उक्त गा.वि.स. को विभिन्न वडाहरुमा बसोबास गर्ने विभिन्न जातिहरुको अध्ययन नगरी यस अध्ययनले विशेष दलित जातिको बस्ती भएका दुईवटा वडा मात्र समेटिएको छ । यस अध्ययनमा दलित (दमाई) को २० घरधुरीमा भएका महिलाहरुको मात्र अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनले नेपालभरी बसोबास गर्ने दलित महिलाहरुको बारेमा प्रतिनिधित्व गर्न सक्दैन । केही कुराहरु मिल्न गए तापनि यस अध्ययनमा दलित महिलाहरुको सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक अवस्थालाई मात्र समिक्षा गरिएको हुनाले यसको परिणामलाई अन्य क्षेत्रका दलित महिलाहरुको अवस्थासँग हुँबहुँ तुलना गर्न सकिदैन ।

अध्याय चार

अध्ययन क्षेत्रको संक्षिप्त परिचय

४.१ बैतडी जिल्लाको संक्षिप्त परिचय

नेपालको पहाडी क्षेत्रमा अवस्थित बैतडी जिल्ला माहाकाली अञ्चलको ४ जिल्ला मध्ये एक महत्वपूर्ण जिल्ला हो । समशितोष्ण खालको जलवायु, फलफूल, तरकारी, अदुवा र जडिबुटी उत्पादनको हिसाबले सल्यान देशको महत्वपूर्ण जिल्लाको रूपमा परिचित छ । त्यस्तै जिल्लाको दक्षिण पक्तिबाट जुलाघाट गर्दै बहेको माहाकाली नदी त्यहाँको प्रमुख नदि हो । यो जिल्ला देशको राजधानी काठमाडौँबाट करिब ९०० कि.मी पश्चिममा रहेको छ । मानव विकास प्रतिवेदनमा यो जिल्ला ४३ औँ स्थानमा रहेको छ । (गा.वि.स. प्रोफाइल, २०६९) बैतडी जिल्लामा विभिन्न जातजातिका मानिसहरु बसोबास गर्दै आएका छन् । समग्रमा यहाँका महिलाहरुको अवस्था पछाडि नै रहेको देखिन्छ । त्यसमा पनि दलित महिलाहरुको अवस्था त भुन दयनिय छ भन्दा फरक नपर्ला । चौखान गा.वि.स. का दलित महिलाहरुको अवस्थालाई अध्ययन गर्दा त्यहाँका महिलाहरु शिक्षा क्षेत्रमा पछाडिका साथै परम्परागत शैलीमा काम गर्ने देखिएको छ । यसका साथै दलितहरुले गर्ने काम र तिनीहरुको आर्थिक अवस्थामा आएको परिवर्तनलाई प्रत्यक्ष रूपमा अवलोकन गर्दा आर्थिक पक्षबाट पनि त्यहाँका महिलाहरु पछाडि नै रहेको देखिन्छ ।

४.१.१ भौगोलिक अवस्था

भौगोलिक हिसाबले बैतडी जिल्ला २८°३१' देखि २८°५३' उत्तरी अक्षांश र देशान्तरका हिसाबले ८२° ०' देखि ८२° ४३' पूर्वी देशान्तर सम्म फैलिएको पहाडी जिल्ला हो । यो जिल्लाको क्षेत्रफल १५१९ कि.मी^२ रहेको छ । जिल्लाको सदरमुकाम गोठालापानी मध्यभागमा अवस्थित छ । समुन्द्र सतह देखी यसको उचाई १४२८ मि. रहेको छ । यस जिल्लाको औषत उचाई १३०० मिटर रहेको छ । यहाँका पहाडी श्रृखलाहरु उत्तर देखि दक्षिणसम्म फैलिएका र मोडदार रूपले रहेका छन् ।

यो जिल्लाको पूर्वमा डडेल्धुरा पश्चिममा दार्चुला उत्तरमा बझाङ तथा दक्षिणतर्फ भारत पर्दछ ।

यस जिल्लामा विभिन्न जातजाती अर्थात बाहुन क्षेत्री, ठकुरी, सुनार, कामी, दमाई, तथा वादीहरुको बसोबास भएकोले यहाँ विविध संस्कृति पाउनु पनि स्वभाविक हो । उपयुक्त जातिहरु बाहेक यस जिल्लामा फिरन्ते जातिको पनि बसोबास छ ।

हावापानी

पहाडी प्रदेशको जिल्ला भएकोले बैतडी अधिकांश भागको हावापानी समशितोष्ण र शितोष्ण गरी मिश्रित खालको रहेको छ । यहाँ गर्मीमा धेरै गर्मी हुँदैन भने जाडोमा पनि त्यति जाडो हुँदैन । तसर्थ हावापानीको दृष्टिकोणले यो जिल्ला उपयुक्त रहेको छ । यहाँको हिउँदको औषत तापक्रम ३ डिग्री देखि बढीमा २८ डिग्री सेल्सियस सम्म र गर्मीमा १४ डिग्री देखि ३१ डिग्री सम्म रहन्छ । हिउँदमा उत्तरतिरबाट यसै चिसो सिरेटो चल्ने गर्दछ । जसले गर्दा कहिले कहि अग्ला पहाडहरूमा हिउँ पनि पर्ने गर्दछ वर्षाको समयमा पूर्वबाट आएको मौसमी वायुले यहाँ अत्याधिक वर्षा गराउछ भने हिउँदमा पश्चिमी वायुको प्रभाव बढी रहन्छ । यहाँ वार्षिक औषत वर्षा १०८० मि.ली हुने गर्दछ ।

प्राकृतिक वनस्पती र पशुपंक्षि

बैतडी जिल्ला विभिन्न भु स्वरूपले बनेको हुँदा यस जिल्लामा पाइने रुख, भारपात, आदि पनि हावापानी सरह नै भिन्न भिन्नै किसिमका छन् यस जिल्लाको उच्च भागमा केहीमात्रामा कोणधारी सदावहार वनहरू बेसी तथा होचा जग्गाहरूमा अर्थ-उष्ण वन तथा मध्य पहाडी प्रदेशका भागहरूमा मिश्रित पतझड मनसुनी वन पाइन्छ । हिउँदमा रुखका पातभर्ने, भएकोले यसलाई मिश्रित पतझड मनसुनी वन भनिन्छ । यहाँ पाइने रुखहरूमा चाँप, बर, पीपल, कटुस, टुनी, सल्लो, गुरास, सिमल, आदि प्रख्यात छन् ।

यस जिल्लामा पाइने विभिन्न किसिमका बन्यजन्तुहरूमा विशेषगरी मृग, खरायो, चितुवा, भालु, बदेल, बादर, दुम्सी, लोखर्केको साथै पंक्षीहरूमा सुगा, कालिज, काग, मजुर, ढुकुर, कोइली, मयुर, लाटोकोसेरो आदि हुन् ।

४.२ चौखाम गा.वि.स. को परिचय

दलित जातिका महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक अवस्थाको अध्ययन गर्नको लागि बैतडी जिल्लाको चौखाम गा.वि.स.लाई छनोट गरिएको छ । यो गा.वि.स. जिल्लाको सदरमुकाम देखि करिब ४६ किलोमिटरको दुरीमा पर्दछ ।

४.३ भौगोलिक बनावट

चौखाम गा.वि.स.को भौगोलिक बनावटमा पनि विभिन्नता पाइन्छ । यो गा.वि.स. समुन्द्र सतहबाट ५०० मिटर देखि १५०० मिटर सम्मको उचाइमा रहेको छ ।

बैतडीजिल्लाको उत्तरतर्फ अवस्थित यस गा.वि.स. को पूर्वमा सिगास गा.वि.स. पश्चिममा सिद्धेश्वरी गा.वि.स. उत्तरमा शिखरपुर गा.वि.स. तथा दक्षिणमा गाजरी गा.वि.स. तथा दक्षिणमा रौलेश्वरगा.वि.स. पर्दछन् । गौठालापानी बैतडी जिल्लाको सदरमुकाम हो । यस जिल्लाको सदरमुकाम खलंगा पहाडको टुप्पोमा अवस्थित रहेको छ । यसको फेदीमा माहाकाली नदी बगेको छ । चौखाम गा.वि.स.को वडा नम्बर ४ र ५ मा थोरै समथर जमिन छ भने वडा नम्बर ६ पुरै भीरपाखाको रूपमा रहेको छ । यसैगरी बाकी वडाहरु मिश्रित अवस्थामा रहेका छन् । यस गा.वि.स.को कुल क्षेत्रफल १८११ हेक्टर रहेको छ । उक्त जग्गामध्ये कृषिभूमि ४५९.५ हेक्टर र बनजंगल ३५१ हेक्टर रहेको छ ।

हावापानी तथा जलवायु स्थितिको चर्चा गर्दा चौखाम गा.वि.स.को हावापानी समशितोष्ण बढी र शितोष्ण कम गरी मिश्रित रहेको छ । यहाँ गर्मीमा धेरै गर्मी हुँदैन भने जाडोमा पनि त्यति जाडो हुँदैन । यो गा.वि.स. हावापानीको दृष्टिकोणले उपयुक्त रहेको छ । यहाँको हिउँदको औषत तापक्रम ३ डिग्री देखि बढीमा २७ डिग्री सेल्सियस सम्म र गर्मीमा १४ डिग्री देखि ३० डिग्री सम्म रहन्छ ।

४.३.१ जनसंख्या

चौखाम गा.वि.स. को जनसंख्याको बारेमा चर्चा गर्दा यहाँ ४५७ घरधुरीमा २९८०जनसंख्या छ । जसमध्ये महिलाको संख्या १५३९ र पुरुषको संख्या १४४१ छ । महिलाको संख्या कुल जनसंख्याको ५१.६४ प्रतिशत र पुषको संख्या कुल जनसंख्याको ४८.३५ प्रतिशत छ ।

तालिका नं. ४.१

गा.वि.स. को कुल जनसंख्या विवरण

लिङ्ग	कूल जनसंख्या	प्रतिशत
महिला	१५३९	५१.६४
पुरुष	१४४१	४८.३५
जम्मा	२९८०	१००.००

स्रोत : गा.वि.स. सर्वेक्षण, २०६९

तालिका नं. ४.१ अनुसार पुरुष र महिलाको जनसंख्या लगभग उस्तै उस्तै देखिए पनि यहाँ महिलाको अनुपातमा पुरुषको संख्या ९८ ले कमी छ । चौखान गा.वि.स. को अध्ययन गर्दा त्यहाँको कुल जनसंख्या २९८० रहेको छ । जसमा महिलाहरु १५३९ र पुरुषहरु १४४१ रहेको देखिन्छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने पुरुषको भन्दा महिलाको संख्या बढि छ । जुन ९८ ले महिलाको जनसंख्या बढि रहेको छ । प्रतिशतको हिसाबमा ५१.६४% महिला र ४८.३५ पुरुष रहेको गा.वि.स.को सर्वेक्षण २०६९ बाट देखाइएको छ । यो कुल जनसंख्या चौखाम गा.वि.स. को दलित महिलाको हकमा चौखान गा.वि.स. मा ६० घरधुरी र जम्मा ४९८ दलितहरु रहेको छ । जुन १६.७३% हुन आउँछ ।

तालिका नं. ४.२

उमेर अनुसार चौखाम गा.वि.स.को जनसंख्या विवरण

उमेर समूह (वर्षमा)	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत
०-१४	४२०	४६५	८८५	२९.६९
१५-५९	६८१	७०४	१३८५	४६.४७
६० +	३४०	३७०	७१०	२३.८४
जम्मा	१४४१	१५३९	२९८०	१००

स्रोत : गा.वि.स. सर्वेक्षण, २०६९

तालिका नं. ४.२ अनुसार यस गा.वि.स.मा बसोबास गर्ने कूल जनसंख्याको ० देखि १४ वर्ष उमेर अर्थात आश्रित जनसंख्या ८८५ रहेको छ । यो गा.वि.स.को कुल जनसंख्या २९.६९ प्रतिशत हुन आउँछ भने यसमा पुरुषको संख्या ४२० अथवा १४.०९ प्रतिशत छ भने महिलाको संख्या ४६५ अथवा १५.६० प्रतिशत छ । १५ वर्षदेखि ५९ वर्षसम्म अर्थात देशको मेरुदण्डको रूपमा रहेको यो उमेर समुहको संख्या १३८५ रहेको छ । यो गा.वि.स.को कुल जनसंख्याको ४६.४७ प्रतिशत हुन आउँछ यो उमेर समुहलाई उत्पादन वा आय आर्जन गर्न सक्ने क्षमता भएको समूह मानिन्छ भने यो उमेर समुहमा पुरुषको संख्या ६८१ अथवा २२.८५ प्रतिशत छ भने महिलाको संख्या ७०४ यो कुल जनसंख्याको २३.६२ प्रतिशत हुन आउँछ । यसैगरी ६० + वर्ष उमेर समुहको जनसंख्या ७१० छ यो गा.वि.स.को कुल जनसंख्या २३.८२ प्रतिशत हुन आउँछ यो उमेर समुहका पुरुषहरुको संख्या ३४० छ

यो कुल जनसंख्याको ११.४० प्रतिशत हुन आउँछ भने महिलाहरुको संख्या ३७० छ यो गा.वि.स. को कुल जनसंख्या १२.४१ प्रतिशत हुन आउँछ

४.३.२ जातजाती

चौखाम गा.वि.स. मा प्राचीन समयदेखि नै विभिन्न जातजातिहरु एक आपसमा मिलेर बसोबास गरेको देखिन्छ यि विभिन्न जातजातिहरुको आफ्नै धर्म संस्कार रितिरिवाजहरु रहेको देखिन्छ । यहाँ विभिन्न पेशा धर्म लागेका मानिसहरु बसोबास गरेको पाइन्छ । नेपाल विभिन्न जात जाति भाषाभाषी भएको देश हो । जहाँ अधिकांश ठाउँमा बाहुन क्षेत्रीहरु बसोबास गर्छन् भने थोरै अनुपातमा दलितहरुको पनि बसोबास रहेको पाइन्छ । यस अध्ययनमा जातजातिलाई पनि राख्न उपयुक्त मैले ठानेको छु । जातजातिले नै त्यहाँको सामाजिक र आर्थिक अवस्थालाई झल्काउने हुँदा त्यस समुदायमा कस्ता जातजातिहरु बसोबास गर्दछन् भन्ने कुरा मुख्य हुन जान्छ । चौखाम गा.वि.स. मा ब्राम्हण, क्षेत्री र ठकुरी जातिहरु बसोबास गर्ने गरेका छन् ।

तालिका नं. ४.३

जातजाती अनुसार चौखाम गा.वि.स.को जनसंख्या विवरण

जातजाती	घरधुरी	जनसंख्या	प्रतिशत
ब्राम्हण	७३	४३०	१४.४२
क्षेत्री	१८८	११२०	३७.५८
ठकुरी	१६९	९३२	३१.२७
दलित	६०	४९८	१६.७३
जम्मा	४५७	२९८०	

श्रोत : गा.वि.स. सर्वेक्षण, २०६९

तालिका नं. ४.३ अनुसार गा.वि.स. भरी ब्राम्हण जातिको घरधुरी ७३ र जनसंख्या ४३० रहेको छ । यो गा.वि.स.को कुल जनसंख्याको १४.४२ प्रतिशत हो । जातजातीको दृष्टिले दोस्रो स्थानमा रहेको क्षेत्री जातिको घरधुरी संख्या १८८ र जनसंख्या ११२० रहेको छ । यो गा.वि.स.को कुल जनसंख्याको ३७.५८ प्रतिशत हो । यसैगरी ठूलो संख्यामा यस गा.वि.स.मा ठकुरी जाति रहेको छ । यस जातिको घरधुरी संख्या १६९ र जनसंख्या ९३२ रहेको छ । यो गा.वि.स.को कुल जनसंख्याको ३१.७५ प्रतिशत हो । यसैगरी यस गा.वि.स.

मा रहेको ठकुरी जातिको घरधुरी २६९ र जनसंख्या १४०२ छ । यो गा.वि.स.को कुल जनसंख्याको १८.४६ प्रतिशत हो । गा.वि.स. मा ६० घरधुरी रहेको दलित समुदायको कुल जनसंख्या ४९८ रहेको छ। यो गा.वि.स.को कुल जनसंख्याको १६.७१ प्रतिशत हो ।

४.३.३ शिक्षा

शिक्षा मानिसको आधारभूत सामाजिक आवश्यकता हो । शिक्षा विनाको समाज सभ्य र समुन्नत हुन सक्दैन । अतः चौखामगा.वि.स.मा अन्य क्षेत्रहरूमा जस्तै शैक्षिक सुविधाहरू सरकारी पक्ष र निजी क्षेत्र दुबैबाट दिन खोजिएको छ । गा.वि.स.ले दिएको जानकारी अनुसार विद्यालयको संख्या धेरै भए पनि उच्च शिक्षाको लागि क्याम्पसको स्थापना भने आजसम्म भएको छैन । चौखाम गा.वि.स.मा स्थापित विभिन्न स्कुल वा विद्यालयहरू निम्न तालिकामा देखाइएको छ । यसका साथै चौखाम गा.वि.स. मा शिक्षाको स्थिति के कस्तो छ । त्यसलाई पनि यसको अध्ययनमा प्रस्तुतीकरण गर्न खोजिएको छ । किन कि समाजमा बस्दा त्यहाँका मानिसको शैक्षिक अवस्थालाई पनि बुझि त्यसको प्रत्यक्ष प्रभाव जीविको पार्जनमा पर्न जाने भएको हुँदा शिक्षाको महत्वलाई पनि यसमा झल्काउन खोजिएको छ किन कि जब शिक्षित समाज हुन्छ त्यहाँको समुदायको जीविको पार्जनमा पनि प्रत्यक्ष प्रभाव परेको हुन्छ । जब शिक्षित समुदायहरू हुन्छन् तिनीहरूले गर्ने काम पनि फरक हुन जान्छ । अशिक्षित समुदायमा रहेका दलितहरूले परम्परागत पेशाहरूलाई नै अवलम्बन गरेका हुन्छन् भने पढे लेखेका शिक्षित दलितहरूमा सरकारी जागिर लगायत विभिन्न संघ संस्थाहरूमा नोकरी गर्नको लागि प्रेरित भएको पाइन्छ ।

तालिका नं. ४.४

गा.वि.स.को कुल विद्यालय विवरण

क्र.स.	वडा नं.	विद्यालयको नाम
१.	१	कालिका प्रा.वि.
२.	२	सरस्वती प्रा.वि
३.	६	लक्ष्मी निम्न माध्यमिक विद्यालय
४.	४	उदय मा.वी.
५.	९	जनता प्रा.वि.
६	७	निलपाल नि.मा.वी.

श्रोत : गा.वि.स. सर्वेक्षण, २०६९

यसरी विभिन्न विद्यालयहरूद्वारा शिक्षा प्रदान गर्ने प्रयास गरिएको छ । अन्य क्षेत्र जस्तै यस गा.वि.स.मा पनि सरकारी विद्यालयप्रति भन्दा निजी विद्यालयप्रति सबैको विश्वास बढी रहेको पाइन्छ, भने विद्यार्थीको संख्या पनि सरकारी भन्दा निजी विद्यालयमा नै बढी भएको पाइन्छ । गुणात्मक र संख्यात्मक दुबैतर्फको कुरा गर्दा पनि निजी क्षेत्रका विद्यालयको गुणात्मक पक्ष र संख्यात्मक पक्ष बढी रहेको पाइन्छ ।

४.३.४ गा.वि.स.मा अवस्थित सामुदायिक बनहरू र कृषि

चौखाम गा.वि.स.को कुल क्षेत्रफल १८११ हेक्टर छ । यसमा कृषि भूमि ४५९.५ हेक्टर छ भने बाँकी जमिनमध्ये बनजंगलको क्षेत्रफल ३५१ हेक्टर रहेको छ । यसरी रहेको बनजंगललाई स्थानिय बासिन्दाहरूले संरक्षण गर्दै आएका छन् । यसरी संरक्षण गरीएका बन अथवा सामुदायिक बनद्वारा स्थानीय बासिन्दाले आफ्ना कतिपय आवश्यकताहरू परिपूर्ति गरिरहेका पनि छन् । यहाँ रहेका विभिन्न सामुदायिक बनहरू निम्न तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ४.५

गा.वि.स.को सामुदायिक बनको विवरण

क्र.स.	वडा नं.	सामुदायिक बनको नाम
१.	७	कालखोला सामुदायिक बन
२.	६	पानी खोला सामुदायिक बन
३.	७	रानीडाडा सामुदायिक बन
५.	४	चिसापानी सामुदायिक बन

श्रोत : गा.वि.स. सर्वेक्षण, २०६९

यी सामुदायिक बनहरूमा बाघ, भालु, खरायो, चितुवा, बादर, स्याल, दुम्सी, लोखर्के, ब्वासो, मृग र बदेल् जस्ता जनवारहरू पाइन्छन् । भने काग, तित्रा, कालिज, जुरेली, ढुकुर, गिद्ध, भँगेरा, काइली, बकुल्ला, चिल, लाटोकोसेरो, मयुर जस्ता चराचुरुङ्गी पाइन्छन् ।

साल, सिसौ, खयर, सिमल, ओखर, काफल, टुनी, सल्ला, कटुस, उत्तिस, चिलाउने, ठूलो ओखती, बोभो, टिमुर, असुरो, कुरिलो, ऐसेलु, चुत्रो, गुराँस, बयर, हलुवावेद जस्ता जडीबुटी र फलफूलहरू पाइन्छन् ।

यहाँका मानिसहरु प्रायः खेतीपाती र पशुपालन व्यवसायमा आश्रित छन् । खेतीयोग्य जमिनको अभाव र सिंचाइ, मलविउ, प्राविधिक ज्ञान, आदिका कारणले कृषि व्यवसायलाई असर पारेता पनि यहाँको माटोमा सल्यान जिल्लाकै प्रमुख नगदेवालीको रूपमा रहेको अदुवा खेतीको उत्पादन अत्याधिक रूपमा रहेको छ । यहाँको अदुवा देशकै उत्कृष्ट अदुवाको रूपमा रहेको छ । प्रायः यहाँका मानिसहरुले अदुवा खेतीबाट नै आफ्ना दैनिक आवश्यकताहरुको परिपूर्ति गर्ने गर्दछन् । यसका साथै यहाँ धान, गहुँ जौ तरकारी उत्पादन पनि हुने गर्दछ, खेतीको लागि यस गा.वि.स.मा कुनै प्रविधिको प्रयोग भएको छैन । पुरानै ढाँचाबाट खेती गरेको पाइन्छ ।

४.३.५ स्वास्थ्य सम्बन्धि संस्थाहरु

चौखाम गा.वि.स.का मानिसहरुले प्रत्यक्ष रूपमा लाभ लिनसक्ने सरकारी निकाय चौखाम हेल्थपोष्ट हो । यसले प्राथमिक किसिमको रोगहरुको उपचार गर्दछ । यो स्वास्थ्य केन्द्र जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय अन्तर्गत रहेको छ । चौखाम वडा नं. ४ गन्सुर रहेको यस हेल्थपोष्टमा सि.अहेव सम्मको दरवन्दी रहेको छ । यस क्षेत्रका अरु मानिसहरु भै दलित मानिसहरुले पनि विभिन्न उपचार तथा स्वास्थ्य लाभ लिइरहेकाछन् । यहाँ उपचारमा दलित र अन्य जातिका महिलामा भेदभाव भएको देखिदैन । यस स्वास्थ्य चौकीमा समय समयमा परिवार नियोजन सम्बन्धि शिविर पनि बस्ने गर्दछ । तर शैक्षिक चेतनाको कमीले यहाँका दलित महिलाहरुमा परिवार नियोजन प्रति धारणा नकारात्मक रहेको पाइन्छ । उनीहरुको भनाई स्थायी परिवार नियोजन गर्दा शारिरीक रूपमा कमजोर भइने र काम गरेर खान नसकिने हुँदा यस प्रति जनचासो नरहेको र अस्थायी साधन प्रति ज्ञान नहुँदा स्वास्थ्य क्षेत्रको पहुँचमा कमी रहेको हुँदा यसबाट त्यति फाइदा लिन सकेका छैनन् । यसैगरी यस गा.वि.स.मा २ वटा निजी मेडिकलहरु रहेका छन् ।यी मेडिकलहरुमा अहेव देखि हेल्थ असिष्टेन्ट स्तरसम्मका स्वास्थ्य कर्मीहरु रहेको पाइन्छ । यस्ता स्वास्थ्य सम्बन्धी सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाहरुको विभिन्न स्वास्थ्य सम्बन्धि क्रियाकलापहरुले दलित जातिका महिलाहरु पनि स्वास्थ्य केन्द्र तथा मेडिकलहरुको सहायता लिएर रोगको उपचार गर्न थालेका छन् ।

४.३.६ वित्तिय संस्थाहरु

दलित समाजलाई प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित गर्न चौखाम गा.वि.स.को वडा नं. ३ स्थित जिल्ला कृषि विकास बैंक अन्तर्गत रहेको साना किसान विकास परियोजना हो । यस

संस्थाले यहाँका दलित समुदायका महिलाहरुको लागि सानो धितोमा बाखा पालन, भैंसीपालन, समुह गठन गरी ऋण लगानी गरीरहेको छ । जसबाट उनीहरुले थोरै भएपनि आर्थिक लाभ लिन सकिरहेका छन् । तर वित्तिय संस्थाले ऋण लगानी गरेतापनि उच्च जातका महिलाहरु सरह सहज तरिकाले ऋण उपलब्धता गराएको देखिदैन किनकी दलित महिलाहरुले आर्थिक अभावको कारणले गर्दा समयमा लगेको ऋण तिर्न सकेको पाइदैन ।

अध्याय पाँच

दलित महिलाहरुको आर्थिक अवस्था

नेपालको जनसंख्याको आधा जनसंख्या ओगटेका महिलाहरुको विभिन्न अवस्थाको बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गर्दा वास्तवमै तिनीहरुको अवस्था निकै दयनीय भएको पाइन्छ, भने दलित महिलाहरुको अवस्था त भन्ने दयनीय छ । नेपालको कुल जनसंख्याको लगभग ७ प्रतिशत जनसंख्या दलित महिलाहरुको रहेको छ तर पनि यिनीहरुले आफ्नो हक र अधिकारको लागि सधैं लडि रहेपनि समाजमा समान दृष्टिले हेर्ने आँखाको पनि अभाव रहेको छ । दलित महिलाले आर्थिक रुपमा बलियो हुनुपर्छ भनेर विभिन्न संघसंस्थाहरुले विभिन्न प्रकारका कार्यक्रमहरु गाउँमुखि बनाएका छन् । जब मानिस आर्थिक रुपमा बलियो हुन्छन् तब मात्र त्यहाँका मानिसको जीवन स्तरमा परिवर्तन हुन्छ । सामान्यत अहिले पनि दलितहरुको आर्थिक अवस्था नाजुक नै रहेको देखिन्छ । विभिन्न चाडपर्वहरुमा पनि राम्रोसँग एक दिन मिठो खानेकुरा खानलाई पनि हम्मै हम्मै परेको हुन्छ । चौखाम गा.वि.स. मा दलित महिलाहरुले आर्थिक रुपमा सुधार ल्याउनको लागि विभिन्न किसिमका व्यवसायहरु गर्न तर्फ अगाडि परेका छन् । कुखुरापालन, खसीपालन, जस्ता पशु व्यवसाय गरेका छन् । जसबाट तिनीहरुको आर्थिक अवस्थामा लाभ लिने गरेका छन् । आर्थिक स्थिति बलियो बनाउने प्रयासमा गा.वि.स. ले पनि दलित महिलाको लागि सीप मुलक कार्यक्रमहरु गर्न थालेका छन् । मानिसका आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने क्रममा सबै नेपालीको एउटै उद्देश्य हुन जान्छ । जुन कस्तो किसिमको व्यवसाय र पेशा गर्ने त्यो मुख्य विषय वस्तु हुन जान्छ । त्यसै सन्दर्भमा चौखाम गा.वि.स. का दलित महिलाहरुमा पनि परम्परागत शैलीबाट अगाडि बढि नयाँ ढंगबाट आफ्नो आर्थिक अवस्थालाई मजबुत बनाउन तर्फ लागेका छन् ।

५.१ चौखामका दलित महिलाहरुको सामाजिक अवस्था

नेपाली हिन्दु समाज ब्राम्हण, क्षेत्री, वैश्य र शुद्र गरी चार वर्णमा विभाजित छ । तत्कालिन राज्य व्यवस्थाले शुद्र वर्णका जातिलाई पानी नचल्ने, छोइछिटो हाल्नु पर्ने गरी अछुत बनाएको थियो । दलित समुदाय र यसमा पनि दलित महिलाहरुको आर्थिक क्षेत्रमा शोषित, सामाजिक क्षेत्रमा उत्पीडित, राजनैतिक क्षेत्रमा उपेक्षित, शिक्षा क्षेत्रमा बञ्चित र धार्मिक क्षेत्रमा अपहेलित भई राज्यको मूल प्रवाहबाट विस्तापित हुन पुगेको कुरा सर्वविदितै छ । दलित महिलाहरुको स्थितिलाई शसक्तिकरण गर्दै सबै क्षेत्रमा विकसित गर्दै राज्यको

मूल प्रवाहमा समाहित गराई राष्ट्र निर्माणमा संलग्न गराउनको लागि विभिन्न संघ र संस्थाहरुले काम गरिरहेका छन् ।

दलित महिलाहरुको सामाजिक अवस्थाको बारेमा व्याख्या गर्दा यिनीहरु आर्य समाजको रेखाभिन्न रहेका छन् । यिनीहरुको आफ्नो छुट्टै भाषा छैन । नेपाली भाषालाई मातृभाषाको रूपमा मान्दछन् र शारीरिक बनावटमा पनि ब्राम्हण क्षेत्रीको भन्दा फरक हुदैन । ब्राम्हण क्षेत्रीसँगको भाषिक एकता र शारीरिक समानता साथै दलित मलिाहरुले स्वीकार गरेका संस्कारहरु पनि ब्राम्हण क्षेत्रीको संस्कारसँग समानता पाइन्छ ।

५.१.१ जनसंख्या

नमुना छनौट गरिएका चौखाम गा.वि.स.का दलित महिलाहरुको उमेर र लैङ्गिक संरचना तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ५.१

नमुना छनौट गरिएका चौखामकादलितहरुको उमेर र लैङ्गिक संरचना विवरण

उमेर समुह	पुरुष	प्रतिशत	महिला	प्रतिशत	जम्मा	प्रतिशत
०-१४	७०	२८.११	७५	२८.८४	१४५	२८.२२
१५-५९	१३४	५३.८१	१४५	५५.७६	२७९	६६.९३
६० +	४५	१८.०७	४०	१५.४०	८५	४.८३
जम्मा	२४९	४७.७९	२६०	५२.२०	४९८	१००

श्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३

तालिकामा नं. ५.१ देखाए अनुसार ० देखि १४ वर्ष उमेर समुहको जनसंख्या ७० छ । यो स्थलगत सर्वेक्षण गरिएको कूल जनसंख्याको २८.२२ प्रतिशत हुँन आउँछ । यस समुहको जनसंख्यालाई आश्रित जनसंख्या मानिन्छ भने ६० + उमेर समुहको जनसंख्यालाई पनि आश्रित जनसंख्या मानिन्छ । ६० + उमेर समुहको जनसंख्या ४५ छ । यो स्थलगत सर्वेक्षण गरिएको कूल जनसंख्याको १८.०७ प्रतिशत हुन्छ । १५ वर्ष देखि ५९ वर्ष उमेर समुहको जनसंख्यालाई आर्थिक क्रियाकलापमा सक्रिय वा आर्थिक उपार्जन गर्न सक्ने

जनसंख्याको रूपमा लिइन्छ । यसरी आर्थिक उपार्जन गर्न सक्ने उमेर समुहको जनसंख्या २७९ छ । यो सर्वेक्षण गरिएको कुल जनसंख्याको ६६.९३ प्रतिशत हो ।

यस तालिकाबाट के भन्न सकिन्छ भने नमुना सर्वेक्षण गरिएको क्षेत्र सानो अथवा २० घरधुरीको मात्र जनसंख्या संकलन गरिएको हुँदा आर्थिक क्रियाकलापमा सक्रिय जनसंख्याको प्रतिशत बढी भएको र आश्रित जनसंख्याको प्रतिशत कम देखिन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा हाम्रो देश विकासशील राष्ट्र भएकोले र अशिक्षाको कारणले गर्दा जन्मदर बढी भएको अवस्थामा आश्रित जनसंख्या बढी देखिनुको सट्टा विकसित राष्ट्रहरूको जस्तो क्रियाशील जनसंख्या बढी देखिएको छ । यसको कारण सर्वेक्षण गरिएको क्षेत्र सानो अथवा जम्मा २० घरधुरीको मात्र तथ्याङ्क संकलन गरिएको हुँदा यस्तो देखिएको हो ।

यस तालिकाको अनुसार प्रत्येक उमेर समूहमा पुरुषको भन्दा महिलाको जनसंख्या बढी छ भने ६० + उमेर समूहमा महिला भन्दा पुरुषको जनसंख्या धेरै छ । यसो हुनुमा महिलाको सानै उमेरमा विवाह हुने र सानै उमेरमा आमा बन्ने, सुत्केरीमा स्याहार सुसार नपुग्ने, आहार र स्वास्थ्य सुविधा नपाउनुको कारणले चाडै बढी जस्ती देखिने र जाडै मृत्यु हुने हुनाले ६० + वर्ष उमेर समूहमा पुरुषको भन्दा महिलाको जनसंख्या कम देखिएको हो । तर पनि समग्रमा भन्दा पुरुषको तुलनामा महिलाको जनसंख्या बढी पाइन्छ ।

माथिको तालिका अनुसार ० देखि १४ वर्ष उमेर समूहमा पुरुषको जनसंख्या ७० अथवा २८.११ प्रतिशत छ भने महिलाको जनसंख्या ७५ अथवा २८.८४ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । यसैगरी सक्रिय जनसंख्याको अथवस्था हेर्दा १५ देखि ५९ वर्ष उमेर समूहमा पुरुषको संख्या १३४ अथवा ५३.८१ प्रतिशत छ भने महिलाको जनसंख्या १४५ अथवा ५५.७६ प्रतिशत छ । यसैगरी ६० + वर्ष उमेर समूहमा पुरुषको संख्या ४५ अथवा १८.०७ प्रतिशत छ भने महिलाको संख्या ४० अथवा १५.४० प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

माथिको तालिका अनुसार पुरुषको भन्दा महिलाको संख्या बढी भए पनि यि महिलाहरू पुरुषमै निर्भर रहेको पाइन्छ । ज्याला, मजदुरी गरेर जम्मा पारेको सम्पत्तिमा पनि श्रीमानकै हैकम चल्ने गरेको पाइन्छ ।

५.१.२ वैवाहिक स्थिति

विवाह सार्वभौमिक सामाजिक संस्था हो । विवाह पश्चात महिला र पुरुष दुवैको भूमिका र अवस्थामा परिवर्तन आउँछ । जसले महिलालाई जन्म पश्चात एक छोरीको रूपमा

मात्र नरही पत्नी, बुहारी, आमाको रुपमा परिणत गर्दछ । विवाह पश्चात महिलाहरुको हैसियत र भूमिकामा परिवर्तन ल्याई उनीहरुलाई कर्तव्य र कामको भार बढाउँछ । यस अध्ययनमा धेरैजसो महिलाहरु विवाहित रहेका छन् । वैवाहिक स्थितिले पनि यहाँका दलितहरुको अवस्थालाई प्रत्यक्ष रुपमा प्रभाव पारेको छ । किन कि जब उमेर सानो छँदै विवाह गर्छन् तब मृत्युदरलाई पनि यसले वृद्धि गर्दछ । औसत उमेर १४, १५ को उमेरमा विवाह गर्नाले त्यहाँका दलित महिलाहरुको आर्थिक अवस्था र जीविको पार्जनलाई प्रत्यक्ष रुपमा प्रभाव पारेको देखिन्छ । ३० वर्षको उमेर हुँदा नै ५ देखि ६ वटा बच्चाहरु दलित महिलाहरुले जन्माईसकेका हुन्छन् । जसले गर्दा ती महिलाहरुको स्वास्थ्य अवस्था पनि कमजोर रहेको देखिन्छ । यसका साथै परिवारमा संख्या बढि भएपछि खाद्यान्नको परिपूर्ति पनि गर्न गाह्रो रहेकोले त्यहाँका महिलाले चाँडै विवाह गर्ने कुरालाई परिवर्तन गर्नुपर्ने देखिन्छ । वैवाहिक स्थितिको विवरण तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ५.२

नमुना छनौट गरिएका दलित महिलाहरुको वैवाहिक स्थिति

सि.नं.	वैवाहिक स्थिति	संख्या	प्रतिशत
१	विवाहित	१६	८०.००
२.	अविवाहित	३	१५.००
३	विधवा	१	५.००
४	सम्बन्ध विच्छेद	-	-
जम्मा		२०	१००.००

श्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३

तालिका नं. ५.२ अनुसार महिलाहरुको वैवाहिक स्थितिबाट यो स्पष्ट हुन्छ की विवाहित महिलाहरुको संख्या सबैभन्दा बढी १६ अथवा ८० प्रतिशत रहेका छन् भने अविवाहित महिलाहरु ३ अथवा १५ प्रतिशत र विधवा महिलाहरु १ अथवा ५ प्रतिशत रहेका छन् । यसरी सर्वेक्षण गरिएको २० घरधुरीका दलित महिलाहरुमा सम्बन्ध विच्छेदगरी बस्ने महिला कतिपनि देखिदैन । यस गा.वि.स.मा ब्राम्हण, क्षेत्री परिवारमा सम्बन्ध विच्छेद गरी बस्ने महिलाहरु देखिन्छन् भने नमुना सर्वेक्षण गरिएका २० घरधुरीका दलित महिलाहरुमा सम्बन्ध विच्छेद गर्ने महिलाहरुको संख्या शून्य रहेको छ । यस गाउँमा पश्चिमिकरणको कुनै

प्रभाव नपरेको र सम्बन्ध विच्छेदलाई समाजले मान्यता नदिएकोले सम्बन्ध विच्छेद गरी बस्ने महिलालाई समाजले नकारात्मक दृष्टिकोणले हेर्ने भएकोले परिवारमा जस्तो सुकै मानसिक तनाव भएपनि सहेर बस्नको संख्या धेरै पाइन्छ, भने सम्बन्ध विच्छेद गरी बस्ने महिलाको संख्या पाइदैन ।

५.१.३ पारिवारीक संरचना

परिवार प्रमुख आधारभूत सामाजिक संस्था हो । परिवारबाट नै जैविक प्राणिको रुपमा रहेको मानिस सामाजिक प्राणीको रुपमा रुपान्तरित हुने कार्यको थालनी हुन्छ । नेपालको पारिवारीक बनावटका आधारमा एकल र संयुक्त परिवार प्रशस्त मात्रामा भेटिन्छन भने कही कतै बृहत परिवार पनि पाइन्छन्, एकल परिवारमा श्रीमान, श्रीमती, तिनीहरूका अविवाहित छोरा छोरीलाई बुझाउँछ भने संयुक्त परिवारमा एक दम्पती तीन भन्दा बढी वा ती पिढीका सदस्यहरु एकै साथ बस्ने गर्दछन् यस्तो परिवारलाई संयुक्त परिवारको रुपमा लिन सकिन्छ । यस्तो परिवारमा कार्यभार कम पर्ने भएकोले कृषि उन्मुख हाम्रो देशमा बढी पाइन्छ । वर्तमान समयमा एकल परिवारको संख्या पनि बढी रहेको छ । बृहत परिवारमा यति नै पुस्ता र संख्या भनेर किटान गरी भन्न नसकिएपनि लोग्ने र स्वास्नी दुबै पक्षका परिवारका सदस्यहरु संगोलमा रहेको परिवार नै बृहत परिवार हो ।

तालिका नं. ५.३

नमुना छनौट गरिएका दलित महिलाको परिवारको संरचना

क्र.स.	परिवारको संरचना	संख्या	प्रतिशत
१.	एकल परिवार	७	३५
२.	संयुक्त परिवार	१२	६०
३.	बृहत परिवार	१	५
	जम्मा	२०	१००

श्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३

तालिका नं. ५.३ मा देखाए अनुसार यस अध्ययनको लागि छनौट गरिएका २० घरधुरीका कुल उत्तरदातामध्ये १२ अथवा ६० प्रतिशत उत्तरदाता संयुक्त परिवारमा रहेका छन् । किनकी संयुक्त परिवारमा श्रम शक्ति बढी हुने, कृषि, पशुपालन, घाँस दाउरा, तथा

घरमा अन्य बालबालिकाहरुलाई स्याहार सुसार गर्नुपर्ने हुँदा नमुना सर्वेक्षण गरिएको परिवारमा संयुक्त परिवारको संख्या बढी देखिन्छ साथै यस गाउँमा आधुनिकीकरण र व्यक्तिवादको कुनै प्रभाव परेको देखिदैन । नमुना सर्वेक्षण गरिएका परिवारमा दैनिक आवश्यकता परिपूर्तिको लागि घरमा विभिन्न कामहरु परम्परागत पेशा, कृषि, पशुपालन सबै गर्नुपर्ने हुँदा संयुक्त परिवारमा नै सजिलो हुने कुरा सर्वेक्षण गरिएका उत्तरदाता महिलाहरुले बताएका थिए । त्यसैले संयुक्त परिवारको संख्या बढी देखिन्छ भने नमुना सर्वेक्षणमा एकल परिवारको संख्या ७ अथवा ३५ प्रतिशत रहेको छ । यस्तो प्रकारको परिवारको धेरै जसो शहरी समाजमा देखिन्छ । यस अध्ययन क्षेत्रमा बृहत परिवार पनि पाइएको छ । जसको संख्या १ अथवा ५ प्रतिशत रहेको छ ।

५.१.४ शिक्षा

सामाजिक रुपमा अछुत मानिएका दलित महिलाहरुको शैक्षिक अवस्था निकै पछाडी परेको देखिन्छ । आफ्नो पालामा दलित महिला भएको कारण विद्यालय जान रोक लगाइएको थियो भनेर ५० वर्षिय एक दलित महिलाले अगाडी फेरी भन्छिन् हाल विद्यालय प्रवेश गर्नबाट रोक नलगाएको भए पनि आफ्नो जातिका कुनै पनि महिलाले उच्चशिक्षा हासिल नगरेको र आफ्ना सन्तानलाई पनि उच्च शिक्षाको लागि त्यत्ति ध्यान नदिएको स्वीकार गर्छिन् ।

तालिका नं. ५.४

नमुना छनौट गरिएका दलित हरुको साक्षर अवस्थाको विवरण

विवरण	पुरुष	प्रतिशत	महिला	प्रतिशत	जम्मा	प्रतिशत
साक्षर	३०	६६.६६	२०	३३.३३	५०	४७.६१
निरक्षर	१५	३३.३३	४०	६६.६६	५५	५२.३८
जम्मा	४५	१००	६०	१००	१०५	१००

श्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३

तालिका नं. ५.४ मा देखाइए अनुसार यस अध्ययनका लागि छनौट गरिएका २० घरधुरीका कुल जनसंख्या मध्ये चार वर्ष सम्मका बालबालिकाहरुको संख्या बाहेकको

जनसंख्याको शैक्षिक अवस्था हेर्दा महिलाको अनुपातमा पुरुषहरु नै लेख्न, पढ्न सक्ने र शिक्षित देखिन्छन् ।

समग्रमा पुरुषहरुको अनुपातमा महिलाहरुको साक्षरता दर कम र निरक्षरको दर बढी हुनुमा घरको कामकाजमा सहयोग गर्नुपर्ने, घरमा भएका अन्य बालबालिकाहरुलाई स्याहार, सुसार गर्नुपर्ने र विवाह गरेर अर्काको घरमा पठाउने भएकाले आमा बाबुले छोरीलाई स्कूल नपठाउने प्रथाले गर्दा महिलाको साक्षरता दर कम भएको पाइन्छ ।

यस अध्ययनमा ३५ वर्षिय दलित महिलालाई स्कूलमा तपाइका छोराछोरीलाई भेदभाव गरिन्छ कि गरिदैन भनेर सोध्दा उनले भन्छिन स्कूलमा दलित जातिका विद्यार्थी र उच्च जातका विद्यार्थीहरु बीच शिक्षकले भेदभाव गरेको पाइदैन तर उच्च जातका विद्यार्थीहरुको साथी दलित जातिका विद्यार्थीहरूसँग नभएको र दलित विद्यार्थी कक्षाकोठामा पछाडी बस्नुपर्ने उनको कथन थियो ।

तालिका नं. ५.५

चौखामकादलित महिलाहरुको शैक्षिक विवरण

शैक्षिक स्तर	महिला	प्रतिशत
१-५	१४	७०
६-१०	३	१५
एस.एल.सी.	२	१०
आई.ए. +	१	५
जम्मा	२०	१००

श्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३

तालिका ५.५ अनुसार दलित महिलाहरुको शैक्षिकस्तरको अध्ययन गर्दा कुल साक्षर जनसंख्यामा पुरुषको संख्या भन्दा महिलाको संख्या कम भएको पाइन्छ भने कक्षा ५ सम्म

मात्र अध्ययन गर्ने महिलाको संख्या १४ अथवा ७० प्रतिशत भएको पाइन्छ । यसैगरी कक्षा १० सम्म अध्ययन गर्नेको संख्या जम्मा ३ अथवा १५ प्रतिशत छ । त्यसैगरी एस.एल.सी. पास गर्नेको संख्या हेर्दा २ जना अथवा १० प्रतिशत मात्र छ । विद्यालय स्तर पास गरेर क्याम्पस स्तरमा पढेकाहरुको संख्या पनि निकै कम देखिन्छ । जसमा महिलाहरुको

संख्या १ अथवा ५ प्रतिशत छ । यसरी साक्षरताको स्थितिलाई हेर्दा पनि महिलाको अनुपातमा पुरुषहरूको संख्या धेरै छ भने शैक्षिक विवरणमा पनि प्रत्येक तह र जति माथी तह बढ्दै जान्छ, महिलाको संख्या वा प्रतिशत घट्दै गएको पाइन्छ । छोरीलाई अर्काको घरमा जाने जात भनेर उच्च शिक्षा दिनमा चासो दिएको पाइँदैन साथै उच्च शिक्षाको लागि आर्थिक श्रोत जुटाउन नसक्ने भएकोले दलित महिलाहरूको उच्च शिक्षाको डर घट्दै गएको पाइन्छ ।

५.१.५ धर्म

विश्वको कुनै पनि मानिस कुनै न कुनै धर्मबाट प्रभावित हुन्छन् र आश्रित पनि हुन्छन् । प्राचीन कालदेखी नै नेपालमा हिन्दु धर्मको बाहुल्यता रहेदै आएको हुनाले प्रजातन्त्रको पुनर्वहाली पश्चात निर्मित नेपाल अधिराज्यको संविधानले नेपाललाई हिन्दु संवैधानिक राजतन्त्रात्मक अधिराज्यको रूपमा स्थापित गरेको भए तापनि जनआन्दोलन २०६२/०६३ अथवा लोकतन्त्रको स्थापना पछाडी धर्म निरपेक्ष देश भनी घोषणा गरिएको छ तापनि यहाँ हिन्दु धर्मावलम्बीको संख्या अत्याधिक रहेको पाइन्छ ।

हिन्दु धर्मको अनुसरण गर्ने विभिन्न जातिका महिलाहरूमध्येदलित महिलाहरूले मान्ने गरेको धर्मको विवरणलाई निम्न अनुसार तालिकामा देखाउन सकिन्छ ।

तालिका नं. ५.६

दलित महिलाले मान्ने गरेको धर्मको विवरण

क्र.स.	धर्मको विवरण	परिवार संख्या	प्रतिशत
१.	हिन्दु	२०	७६.००
	जम्मा	१०५	१००.००

श्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३

तालिका नं. ५.३ अनुसार स्थलगत सर्वेक्षण गरिएका २० घरधुरी मध्ये १०५ अथवा १०० प्रतिशत घरधुरीका महिलाहरू हिन्दु धर्ममा विश्वास गर्दछन्

५.१.६ भाषा र संस्कार

संसारमा सबै मानिसहरूको लागि आफ्नो मनका भावना, विचार, इच्छा व्यक्त गर्न कुनै न कुनै भाषाको जरुरत पर्दछ । त्यस्तै नेपालमा बसोबास गर्ने विभिन्न जाति तथा

जनजातिहरूको आ-आफ्ना भावना प्रकट गर्ने माध्यम पनि उनीहरूको आ-आफ्नै मातृभाषा र नेपाली भाषा नै हो । यहाँका दलित जातिका महिलाहरूले प्रयोग गर्ने खस भाषा नै हो । यिनीहरूको छुट्टै मातृभाषा भएको पाइदैन ।

संस्कार र संस्कृतिको कुरा गर्दा दलित महिलाहरूले पनि अन्य महिलाहरूले मान्ने पर्वहरू र संस्कारहरूलाई पछ्याएको पाइन्छ । हिन्दु धर्म मान्ने दलित महिलाहरूले अन्य हिन्दु धर्मालम्बी महिलाहरूले मनाउने गरेको विभिन्न चाडपर्वहरू जस्तै तीज, दशैं, तिहार, जनैपूर्णिमा, माघे संक्रान्ति, होलीपूर्णिमा, चैते दशै आदि पर्व मनाउने चलन छ भने क्रिश्चियन दलित महिलाहरूले पनि अन्य जातका क्रिश्चियन महिलाहरूले जस्तै आ-आफ्ना पर्वहरू मनाउने गर्दछन् ।

दलित महिलाहरूले मान्ने गरेका विभिन्न संस्कारहरू पनि अन्य जातका महिलाहरूले मान्ने गरेको पाइन्छ । बच्चा जन्मेपछि न्वारन गर्ने, राम्रो दिन हेरेर खाना खुवाउने, साइतमा विवाह गर्ने, मानिसको मृत्यु भएमा जुठो बार्ने जस्ता संस्कारहरू रहेको पाइन्छ ।

५.२ चौखामका दलित महिलाहरूको आर्थिक अवस्था

दलित महिलाहरूको आर्थिक स्थितिको चर्चा गर्दा के कुरालाई ध्यानमा राख्नुपर्छ भने नेपालमा हिन्दु धर्मको प्रभुत्व रहेको छ । हिन्दु, पितृ सत्तात्मक समाजमा पुरुषको प्रधानता र प्रभुत्व नै बढी रहेको हुन्छ । जहाँ स्वभावैले पौत्रिक सम्पत्तिको उत्तराधिकारी छोरातर्फ सर्दै जान्छ । महिलाहरू पुरुषमाथि निर्भर एवं आश्रित हुन्छन् । पुरुषको प्रथम स्थान र महिलाको द्वितीय स्थान रहेको हुन्छ भने महिलाहरू आर्थिक पराधिनतामा रहेका हुन्छन् । महिलाहरू पुरुषको अधिनमा रहनु पर्ने स्थिति नेपालका प्रायजसो सबै जातजातिहरूको प्रथाको रूपमा रहदै आएको छ । यो प्रथा दलित महिलामा पनि यथावत छ । दलित समाजमा पनि सम्पत्तिको हक र अधिकार प्रायः पुरुषमा नै हुन्छ । ज्याला मजदुरी गरेर जम्मा पारेको रकममा पनि प्रायः श्रीमानकै हक र अधिकार हुन्छ । पौत्रिक सम्पत्तिमा पनि पुरुषकै हक हुन्छ र उनीहरूको अधिनमा हुने भएकोले प्रायः पुरुषकै नाममा रहेको हुन्छ । सामान्यतया दलित महिलाहरूले आर्थिक अवस्थालाई मजबुत बनाउनको लागि विभिन्न प्रकारका व्यवसायहरूमा आवद्ध हुने गरेको पाइन्छ । परम्परागत व्यवसायलाई छोडि आधुनिक व्यवसाय तर्फ आकर्षित भएको देखिन्छ । पहिले पहिले दलित महिलाहरूले घरायसी काममा मात्र सिमित रहेको पाइँथ्यो भने अहिले त्यहि कुरालाई काम गरे वापत ज्याला लिने चलनमा

परिणत भएको छ । आर्थिक अवस्था दयनिय भएपछि दलित महिलाहरूले कुखुरा पालन र पशुपालन तर्फ विशेष गरि बढि ध्यान दिएको देखिन्छ । चौखाम गा.वि.स. मा पनि दलित महिलाहरूले जीविको पार्जनको लागि यस्ता किसिमका व्यवसायहरू गर्न तर्फ लागेका छन् । यसका साथै दलित महिलाहरूको लागि विभिन्न संघसंस्थाद्वारा पनि दलित महिलाहरूको निमित्त विभिन्न प्रकारका चेतना मुलक कार्यक्रम र आर्थिक पक्षबाट बलियो बनाउन तर्फ जोड दिएको पाईन्छ ।

५.२.१ पेशा

दलित महिलाहरूको आर्थिक अवस्थाको बारेमा कुरा गर्दा यिनीहरूको पेशाको बारेमा चर्चा गर्नु जरुरी हुन्छ । पैत्रिक सम्पत्ति बाहेक पेशाले नै आर्थिक स्थितिको निर्धारण गर्दछ । सामान्यतया कृषि पेशाले नै प्रभाव पारेको पाइन्छ । तर पनि आजभोली कृषि पेशालाई विस्तारै विस्तारै छाड्दैअन्य नगद आमदानी हुने पेशालाई अंगाल्न थालेको पाइन्छ । यस जातिका महिलाहरूको पेशाको विवरणलाई निम्न अनुसार तलको तालिकामा देखाउन सकिन्छ ।

तालिका नं. ५.७

चौखामका दलित महिलाहरूले अपनाउने पेशाको विवरण

पेशा	महिला	प्रतिशत
कृषि	१६	२६.६६
परम्परागत पेशा	१५	२५
घरधन्दा	७	११.६६
आर्काकोमा काम गर्ने	१०	१६.६६
नोकरी	२	३.३३
अन्य पेशा	१०	१६.६६
जम्मा	६०	१००

श्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३

तालिका नं. ५.७ अनुसार दलित महिलाहरूको पेशागत स्थितिलाई बुझ्न सकिन्छ । अध्ययन गरिएका २० घरधुरीका सम्पूर्ण कार्यरत महिलासँग सोधिएको प्रश्नको आधारमा यो

तालिका तयार पारिएको हो । यो तालिका अनुसार कृषि व्यवसाय वा कृषि मजदुरको रूपमा दलित महिलाहरूको उपस्थिति बढी छ । जहाँ ज्याला न्यून हुन्छ र परिश्रम बढि गर्नुपर्दछ । अर्कोतर्फ कृषि मजदुर वा कृषि व्यवसाय गर्दा आफ्नै गाउँ घरमा गरिने हुनाले महिलाहरू गाउँ घरमै सीमित हुन्छन् । यसैगरी परम्परागत पेशालाई हेर्दा १५ जना अथवा २५ प्रतिशत महिलाले मात्र परम्परागत पेशा अपनाएको पाइन्छ । परम्परागत पेशा अपनाउने पुरुषहरूमा जुत्ता सिलाउने, फलामको भाँडा बनाउने र कपडा सिलाउने पनि रहेका छन् ।

यसै गरी घरधन्दामा मात्र सिमित महिलाहरूको संख्यालाई हेर्दा यस्ता महिलाहरूको संख्या ७ अथवा ११.६६ प्रतिशत छ । यदि राम्रो आम्दानी हुँदैन भने पुरुषहरू यत्तिकै घुमेर बस्छन् तर महिलाले यो भन्ने अवस्था छैन । यसको ज्वलन्त उदाहरण गाउँ घरमा हुने कार्यक्रमलाई लिन सकिन्छ । गा.वि.स., कुनै संघ संस्था अथवा कुनै समुहले कार्यक्रम आयोजना गर्नु भने त्यहाँ पुरुषको तुलनामा महिलाहरू नै बढी उपस्थित भएको पाइन्छ । किनभने त्यहाँ कुनै नगद आम्दानी हुँदैन । अर्को कुरा यो तालिकाबाट के भन्न सकिन्छ भने महिलाहरू गाउँ घरमै सीमित छन् । यसैगरी दलित महिलाहरूले घरधन्दा र अर्काकोमा काम गर्ने हरू पनि छन् तर आज भोली ज्यादारीमा काम गर्नेको संख्या बढी पाइन्छ ।

५.२.२ पशुपालन

चौखाम गा.वि.स. अन्तर्गत दलित जातिको बसोबास भएका वडा नं. ३ र ४ मा सामुदायिक वन लगायत सार्वजनिक वन क्षेत्र बढी भएको र पशुपालनको लागि आवश्यक घास, स्याउँला, आदिको आपूर्ति सजिलैसँग गर्न सक्ने क्षमता भए पनि यस जातिका कुनै पनि परिवारले व्यवसायको रूपमा पशुपालन गरेको देखिँदैन । यस जातिका केही परिवारले १/२ वटा गाई, बाखा पालेको स्थलगत सर्वेक्षणबाट देखिए तापनि पशुपालन तर्फ यस जातिले त्यति चासो दिएको जस्तो लाग्दैन ।

तालिका नं. ५.८

दलित परिवारमा पशुपालनको स्थिति

पशुको विवरण	पशु पाल्ने परिवार संख्या	प्रीतशत	पशुको संख्या	प्रतिशत
गाई	२	१४.२८	३	१८.७५
बाखा	९	६४.२८	१०	६२.५
भैसी	३	२१.४२	३	१८.७५
जम्मा	१४	१००.००	१६	१००.००

श्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३

तालिका नं. ५.८ अनुसार यस जातिले आर्थिक उपार्जनको रूपमा पशुपालन व्यवसायलाई अपनाएको पाइदैन । यस अध्ययनको लागि जम्मा २० घर छनौट गरिएकोमा पशुपालने परिवारको संख्या १४ मात्र देखिन्छ जुन परिवारको संख्या कुल परिवार संख्याको ७० प्रतिशत हुन्छ भने ३० प्रतिशत परिवारले पशुपालन नगरेको पाइन्छ ।

यसरी पशुपालन गर्ने १४ परिवार मध्ये २ परिवारले अर्थात् १४.२८ प्रतिशतले गाई पालेको पाइन्छ भने कुल पशुपालन गर्ने परिवार मध्ये ९ अथवा ६४.२८ प्रतिशतले बाखा पालेको पाइन्छ।

यसरी दलित परिवारमा पशुपालनको विवरण र यसमा खट्ने मान्छेको बारेमा कुरा गर्दा पशुपालनमा लगभग ९५ प्रतिशत काम महिलाहरूकै हुन्छ । गोबर, सोत्तर, घाँस, दाना, हेरविचार सबै कार्य महिलाहरूले नै गरेको पाइन्छ । तर स्याहार सुसार हुर्काउने बढाउने कार्य महिलाद्वारा भए पनि अन्त्यमा आएर बेचबिखन गर्ने कार्य पुरुषबाट भएको पाइन्छ । दलित महिलाहरूको आर्थिक अवस्थालाई मजबुत गराउन तिनीहरूले पशुपालनलाई पनि विशेष गरि प्राथमिकतामा राखेको पाइन्छ । किन कि कुखुरा र खसीपालनबाट सामान्यतया राम्रो आमदानी हुने भएकोले त्यसतर्फ आकर्षित भएको पाइन्छ । तर गाई, भैसीबाट खासै राम्रो आर्थिक लाभ उठाउन नसकेको अवस्था छ । किन कि दलितहरूले गाई, भैसीबाट उत्पादन भएको दुध, घिऊहरू बाहुन, क्षेत्री जातिहरूले उपयोग गर्ने नहुने हुँदा दलितहरूले आफ्नो प्रयोजनको लागि मात्र गाई, भैसी पाल्ने गरेको पाइन्छ । यसका साथै त्यस समुदायमा दलित महिलाहरूले बाहुन, क्षेत्रीको घरमा घरायसी कामहरू गरि त्यसबाट पाउने ज्याला लिने प्रवृत्तिलाई बढि जोड दिएको पाइन्छ ।

५.२.३ जमिनको वर्गिकरण

चौखाम गा.वि.स. अन्तर्गत पर्ने वडा नम्बर ३ र ४ मा दलित जातिको बसोबास भएको र उनीहरूको जीवन निर्वाहको प्रमुख श्रोत कृषि भए पनि यस जातिको स्वामित्वमा जमीन एकदमै कम भएको पाइन्छ । दलित जातिको बस्ति प्रायः पाखोबारीतिर, सडकको छेउमा भएको ऐलानी जग्गामा भएको पाइन्छ भने विभिन्न किसिमका अन्न उत्पादन हुने र हुनसक्ने जमीनमा यिनीहरूको पहुच निकै कम भएको पाइन्छ ।

नमुना सर्वेक्षण गरिएका २० घरधुरी मध्ये ११ परिवारसँग आफ्नो स्वामित्वमा कुनै जग्गा नभएको जानकारी हुन्छ यो कुल परिवार संख्याको ५५ प्रतिशत हुँन आउँछ भने आफ्नो जमिन हुने परिवारको संख्या ९ अथवा ४५ प्रतिशत छ ।

जमिनको स्वामित्व भएका दलित परिवारमा दलित महिलाहरुको जमिनमा स्वामित्वको अवस्थालाई हेर्दा यो निकै कम भएको पाइन्छ । दलित परिवारमा पनि अन्य जातिमा जस्तै जमिनको स्वामित्वमा पुरुषहरुकै हावी भएको पाइन्छ । यो कुरालाई निम्न तालिकाद्वारा देखाउन सकिन्छ ।

तालिका नं. ५.९

दलित महिलामा जमिनको स्वामित्वको विवरण

जमिनको क्षेत्रफल	महिला	प्रतिशत
०-१ रोपनी	८	८८.८८
१ रोपनी भन्दा माथि	१	११.११
जम्मा	९	१००.००

श्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३

तालिका नं. ५.९ बाट स्पष्ट रूपमा बुझ्न सकिन्छ कि यस जातिमा पनि अन्य जातिको जस्तै जमिनको स्वामित्वमा महिलाहरुको पहुँच निकै कम छ । आफ्नो स्वामित्वमा १ रोपनी सम्म जमीन हुने, महिलाहरुको संख्या ८ छ, यो १ रोपनी भन्दा माथि १ अर्थात् ११.११ प्रतिशत छ ।

माथिको तालिकाबाट जग्गाको स्वामित्वमा महिलाहरुको अवस्थालाई व्याख्या गर्दा थोरै जग्गाको स्वामित्व केही महिलाहरुको नाममा भए पनि धेरै जग्गाको स्वामित्वमा महिलाहरु निकै पछाडी छन् । यसैमा पनि महिलाहरुमा जमिनको स्वामित्व आउनुमा श्रीमान्को मृत्यु भएपछि सोही सम्पत्ति श्रीमतीमा नामसारी भएको पाइन्छ भने केही दलितहरुले आफ्नै नगद आर्जन गरी श्रीमतीको नाममा सुरक्षित राखेको पाइन्छ । यसरी श्रीमतिको नाममा राखेमा भाइ अंश नलाग्ने भएकोले यसो गरेको पाइन्छ । श्रीमतिको नाममा अंश राखिएपनि सम्पत्तिको भोग चलन र बेच विखन श्रीमानले नै गरेको पाइन्छ तर यसो गर्नको संख्या निकै कम छ ।

५.२.४ खाद्यान्न परिपूर्तिको स्थिति

जुनसुकै जात, वर्ग, पेशासँग सम्बन्धित भए पनि खाद्यान्न प्राणीहरुको लागि अति आवश्यक तत्व हो । नेपालमा बसोबास गर्ने जाति, वर्ग समुदाय जे जति छन् तिनीहरुले

पनि केही न केही उत्पादन, उपभोग गरी आफ्नो जीवनलाई परिपूर्ति गरिरहेका हुन्छन् । त्यस्तै डाडाँगाउँमा बसोबास गर्दै आएका दलित जातिको स्वामित्वमा जमिन अति नै कम भएकोले पनि यिनीहरूले अरुको स्वामित्वमा रहेको जमीनमा मोहीको रूपमा काम गर्दै आएका छन् । यस जातिको केही जनसंख्या कृषि मजदुरको रूपमा भए पनि जमिनबाटै वर्षभरि नै खाद्यान्न पुग्ने परिवारको संख्या निकै कम छ ।

तालिका नं. ५.१०

दलित जातिमा खाद्यान्न परिपूर्तिको स्थिति

खान पुग्ने महिला	आफ्नै जग्गा द्वारा	प्रतिशत
० देखि ३ महिना	३	३३.३३
४ देखि ६ महिना	३	३३.३३
७ देखि ९ महिना	२	२२.२२
१० देखि १२ महिना	१	११.११
जम्मा	९	१००

श्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३

तालिका नं. ५.१० बाट के देखिन्छ भने यस जातिको अत्याधिक जनसंख्यालाई आफ्नो जग्गाद्वारा अथवा कमाएको जग्गाद्वारा वर्ष भरिनै खान पुग्ने अवस्था निकै कम भएको पाइन्छ । आफ्नै जग्गाद्वारा ३ महिनासम्म खान पुग्ने, परिवारको संख्या ३ अथवा ३३ प्रतिशत छ भने ४ महिनादेखि ६ महिनासम्म आफ्नो जग्गाको आम्दानीले खान पुग्ने परिवारको संख्या ३ अथवा ३३.३३ प्रतिशत छ भने ७ महिना देखि ९ महिना सम्म आफ्नो जग्गाको आम्दानीले खान पुग्ने परिवारको संख्या २ अथवा २२ प्रतिशत छ भने १० महिनादेखि १२ महिनासम्म आफ्नै जग्गाको आम्दानीले खान पुग्ने परिवारको संख्या १ अथवा ११.११ प्रतिशत छ । आफ्नो जग्गाको आम्दानीले वर्षदिन भन्दा बढी खान पुग्ने परिवारको संख्या शून्य छ

माथिको तालिकाद्वारा के बुझिन्छ भने स्थलगत सर्वेक्षण गरिएका २० घरधुरी मध्ये लगभग सबैले खाद्यान्नको परिपूर्ति बजारबाट नै गरेको पाइन्छ । आफ्नो जग्गा प्रशस्त नभएका कारणले पनि यस जातिमा जीविको पार्जनको लागि निकै समस्या भएको देखिन्छ । यसरी सर्वेक्षण गरिएका घरधुरीमध्ये खाद्यान्न पुग्ने परिवारको संख्या निकै कम देखिन्छ ।

५.३ चौखामकादलित महिलाहरुको राजनैतिक अवस्था

हरेक व्यक्ति या त पुरुष होस या महिला उनीहरुको भूमिकालाई सामाजिक र सांस्कृतिक तत्वले असर गर्दछ । त्यसैले महिलाहरुको लागी राजनैतिक सहभागिता यसको अपवाद हुन सक्दैन । नेपाल पितृवंशीय सामाजिक संरचना भएको र बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक संरचना भएको राष्ट्र हो । हिन्दु परम्परावादी सोचाई र पितृवंशीय सामाजिक संरचनाको प्रभावले राजनीतिमा पनि लैङ्गिक विषमता सिर्जना गरेको छ । नेपालमा हरेक व्यक्तिको सामाजिक स्थिति जन्मसिद्ध रहेको हुन्छ । जसले गर्दा राजनीतिमा लैङ्गिक असमानता हुनु पनि स्वभाविकै हो । पुरुष र महिलाको विचमा रहेको लैङ्गिक असमानता शिक्षा, पेशा, सम्पत्तिको अधिकार ज्याला आदिमा पनि कायम रहेको हुन्छ ।

वि.सं. २००७ सालदेखि २०४६ साल हुँदै वि.सं. २०६२/०६३ सालको जनआन्दोलन सम्मका सबैजसो आन्दोलन र राजनैतिक संस्थाहरुमा दलित समुदाय र दलित महिलाको सहभागिता हुँदै आइरहेको । राजनैतिक पार्टीहरुले पनि दलितहरुप्रति र दलित महिलाहरु प्रति सबै क्षेत्रमा समान व्यवहारको नारा लगाइरहेका छन् । यति हुँदा हुँदै पनि दलित र दलित महिलाहरुको अधिकांश संख्या शिक्षा, सांस्कृतिक, चेतना, सामाजिक मर्यादा र आर्थिक क्षेत्रमा पछाडी परेकोले उनीहरु राजनैतिक नेतृत्वको प्रमुख स्थानमा पुग्न सकेका छैनन् ।

समयको परिवर्तन सँगसँगै सोच विचारको पनि परिवर्तन हुँदै जान्छ तर पनि जातियताको आधारमा हुने उच्चनिचतामा, छुवाछुतमा केही मात्रामा कमी भए पनि उल्लेखनीय रुपमा सफलता भन्ने हुन सकेको छैन । कानूनी रुपमा जातियताको आधारमा हुने भेदभावलाई अन्त्य गरिए पनि यसले मानिसको सोचाईमा, व्यवहारमाभन्ने परिवर्तन गर्न सकेको छैन । सार्वजनिक ठाउँमा अलिकति खुकुलो व्यवहार देखिए तापनि निजी क्षेत्र अथवा ठाउँमा यस्तो खुकुलो व्यवहार पाइदैन ।

चौखामका दलित महिलाहरुको राजनैतिक स्थितिलाई हेर्दा ज्यादै न्यून अवस्था भएको पाइन्छ । यद्यपि विभिन्न राजनैतिक दलहरुले विभिन्न क्षेत्र तर्फ महिला सहभागिता कम्तीमा ३३ प्रतिशत पुऱ्याउने प्रतिबद्धता जाहेर गरे पनि हालसम्म यो प्रतिबद्धता शुद्ध रुपमा कार्यान्वयन भएको छैन । यहाँका दलित महिलाहरुले कुनै निर्वाचनमा स्थान पाएका छैनन् । भोट खसाल्ने अधिकारको पनि स्वतन्त्र रुपमा प्रयोग गर्न पाएका छैनन् ।

हालसम्मका गा.वि.स.को निर्वाचनमा एउटा मात्र दलित पुरुषले सदस्यको स्थान पाएका थिए भने दलित महिलाले आजसम्ममा त्यो अवसर पाएका छैनन् ।

नेपाली नागरिक भनेर चिनिन र कतै पनि केही काम गर्नको लागि नागरिकताको आवश्यकता पर्दछ । चौखामका दलित महिलाहरु आफ्नो परिचय पत्रको रूपमा रहेको नागरिकता लिनको लागि निकै सचेत देखिन्छन् । नागरिकता विना विभिन्न सरकारी काम गर्न नमिल्ने गा.वि.स. मा दिइने विभिन्न तालिममा सहभागिता जनाउन नपाइने र जग्गा आफूले लिन चाहे पनि नपाइने भएकोले नागरिकताको महत्वलाई बुझ्दै नागरिकता लिनमा होसियार रहेको पाइन्छ ।

यसैगरी गा.वि.स.मा आयोजना हुने विभिन्न कार्यक्रमहरु, विभिन्न संघ संस्थाद्वारा आयोजित कार्यक्रमहरुमा सहभागिता जनाउनेहरुको संख्यालाई हेर्दा पुरुषको संख्या भन्दा महिलाहरुको संख्या बढी भएको पाइन्छ । हालैका दिनहरुमा महिला सहभागिता बढ्दै गएको छ भन्छन गा.वि.स.का सक्रिय सदस्य दयाराम थापा ।

स्थलगत सर्वेक्षण गरिएका २० घरधुरीका ६० महिलाहरुलाई गा.वि.स.का चुनावमा उमेदवार हुनभएको छ कि छैन भनेर सोध्दा उनीहरुले उमेदवारी नभएको र चुनाव मा उमेदवार हुँदा प्रतिस्पर्धा हुनेर त्यो पनि धनमा आधारित छ । जसले बढी धन खर्च गर्न सक्छ उसैको राजतितिमा पकड हुने स्थिति सिर्जन पनि भएको छ त्यसैकारण हामीले राजनीतिमा भाग नलिएको भन्नेहरु ४६ जना महिला छन् भने चुनावको बारेमा हामीलाई थाहा छैन भन्ने २० जना महिला रहेका छन् ।

स्थलगत सर्वेक्षण गरिएका २० घरधुरीका दलित महिलाहरुको राजनीतिक अवस्थाको बारेमा भन्दा अत्यन्तै न्यून राजनीतिक सहभागिता रहेको पाइन्छ वा नमुनाको रूपमा लिएका २० घरधुरीका महिलाहरुमा कुनै पनि महिला सक्रिय रूपमा राजनीतिमा लागेको पाइदैन । आर्थिक कमजोरीको कारण राजनीतिमा लाग्न नसकेको उत्तरदाता महिलाहरु बताउँछन् ।

अध्याय छ

दलित महिलाहरुको आर्थिक र जिविकोपार्जनमा आएको परिवर्तन

नेपालमा जनसंख्याको आधा जनसंख्या ओगटेका महिलाहरुको विभिन्न अवस्थाको बारेमा अध्ययन र अनुसन्धा गर्दा वास्तवमै यिनीहरुको अवस्था निकै दयनीय भएको पाइन्छ । यसमा पनि दलित महिलाहरुको अवस्थालाई हेर्दा यिनीहरुको अवस्था हरेक पक्षमा दयनिय रहेको छ । यिनीहरु समाजमा सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक पक्षबाट बहिस्कृत भएका छन् । यिनहरुले समाजमा मानिस भएर मानिसको जीवन विताउन पाइरहेका छैनन् । हाम्रो समाजमा रहेको जातपात र छुवाछुत व्यवस्थाका कारण उत्पीडित, दमन, शोषण र अन्यायमा परेका दलित वा दलित महिलाहरुको अवस्थामाथी उठ्न सकेको छैन । जनसंख्याको ठूलो हिस्सा ओगट्ने दलित वा दलित महिलाहरु सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक पक्षबाट बञ्चित रहेका छन् । दलित भएकै कारणबाट राज्यको स्रोत र साधनहरुमा पहुँच कम रहदै आएको र राज्यको नीति निर्णय तहमा समेत अत्यन्त न्यून सहभागिता रहेको छ । देशमा प्रजातान्त्रिक, लोकतान्त्रिक, गणतान्त्रिक जुनसुकै व्यवस्था भएपनि दलित महिलाहरु अझै सम्म सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक क्षेत्रमा बहिस्करणको शिकार भईरहेका छन् ।

६.१ जातिय विभेद र छुवाछुत

कानूनको अगाडी सबैलाई समानताको हक भएको भएपनि कार्यान्वयनमा देखिएको उदासिनताले गर्दा व्यवहारमा समाज जातीय विभेद र छुवाछुतद्वारा आक्रान्त छन् जसले गर्दा समानता हक प्रत्याभूती गर्न सकिरहेका छैनन् । यसैगरी दलितहरुलाई समाजमा बस्दा म दलित हु भन्ने भावना मनमा भएको हुन्छ र बाहुन क्षेत्रीले पनि दलितहरु प्रतिको गर्ने व्यवहारमा खासै परिवर्तन आएको देखिदैन । बदलिदो समाज संगै चौखाम गा.वी.समा पनि दलीहरुलाई हेर्ने दृष्टीकोणमा पहिलेको भन्दा अहिले केहि परिवर्तनहरु आएका छन् । पहिले दलितहरुलाई छुदा छोईछिटो हाल्नुपर्ने समाजमा अहिले परिवर्तन भएको देखिन्छ र दलितहरुलाई गर्ने व्यवहारमा परिवर्तन आएको देखिन्छ । समाजमा शिक्षाको ज्योती फैलिएको कारणले विस्तारै विस्तारै दलित समुदायका मानिसहरुपनि आत्मविश्वमसका साथ हगाडी बडिरहेको देखिन्छ । चौखाम गा.वी.स.मा दलीतहरुले अहिले पनि परमपरागत रितिभाग्य पेशालाई नै अबल्मबन गरेको देखिन्छ । तर आजभोली ज्यालादारीमा काम गर्नेहरुको संख्या

पनि वृद्धि हुदै गएको छ ।समाजमा परिवर्तनको आवश्यकता छ र त्यसै परिवर्तनसँग आजको समुदायमा त्यसको प्रत्यक्ष प्रभाव रहेको देख्न पाईन्छ । विभिन्न समुदायमा दलित जातिले गर्ने काम र तिनीहरूको पेशाले त्यो समुदायमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ ।

क) पहिले

एकाईसौ शताब्दीमा आईपुग्दा दलितहरूले भोग्नुपर्ने पीडा एकदमै दयनिय भएको पाईन्थ्यो । दलित महिलाहरूलाई गर्ने व्यवहार एकदमै नकारात्मक नै रहेको पाईन्थ्यो । १०, १५ वर्ष अगाडिको कुरा गर्दा म आफै स्वमलाई थाहा छ कि दलितहरूलाई छोएपछि घरमा जाँदा छोईछिटो हाल्नु पर्थ्यो र दलितहरूसँग विद्यालयमा पनि सँगै बस्दा दलितहरूबाट टाढा नै बसिन्थ्यो । यसका साथै विभिन्न सार्वजनिक स्थानमा पनि दलितहरूले बाहुन, क्षेत्रीबाट एकदमै टाढा बस्नुपर्ने हुन्थ्यो । यसका साथै विवाह, भोज, भतेरमा खाने कुरा खाँदा पनि दलितलाई सबैभन्दा पछि दिईने गरिन्थ्यो । यसबाट के कुरा प्रष्ट हुन्छ भने दलितहरूलाई हर्ने दृष्टिकोण एकदमै नराम्रो रहेको थियो ।दलितहरूले बाहुन, क्षेत्रीहरूको घरायसी कामहरू गनुपर्ने वाध्यता पनि थियो । खेत जोत्ने, भारी बोक्ने लगायत धान रोप्ने जस्ता सबै कामहरू दलितहरूबाट नै गराईन्थ्यो । दलितहरूले रितिभांग्य परम्परालाई पनि विशेष ध्यानमा राखेर काम गर्दथे । बाहुन, क्षेत्रीहरूको घरमा वर्षभरि काम गरि त्यो वापत खाद्यान्नका कुराहरू परिपूर्ति गर्ने गर्दथे । वर्षमा दुई वटा मौसममा काम गर्ने र त्यस वापत उत्पादन हेरि ती दलितहरूलाई २ नाङ्लो देखि ३ सम्म धान र गहुँ दिने गरिन्थ्यो । त्यस कामबाट दलितहरू साह्रै खुसी रहेको देखिन्थ्यो । तर

ख) अहिले

समाज परिवर्तनसँगै दलित महिलाहरूले आफूलाई पनि परिमार्जित गर्दै गएको अवस्था देखिन्छ । समाजमा रहेका बाहुन, क्षेत्रीले पनि दलितहरूलाई गर्ने व्यवहार प्रति परिवर्तन गरेको देखिन्छ । पहिले र अहिलेमा धेरै ठूलो अन्तर देख्न पाईन्छ । छोई, छिटो हाच्चने चलन पनि हरायो । दलितहरूले पनि बाहुन, क्षेत्री जस्तै सामाजिक काममा अगाडि आउन थालेको देख्नमा पाईन्छ । जीविको पार्जनको लागि दलित महिलाहरूले परम्परागत पेशालाई विस्तारै छोडि ज्यालादारीलाई नै बढि प्राथमिकतामा राखेको पाईन्छ । यसका साथै दलित समुदायमा आर्थिक लाभको लागि भारत जाने गरेको पनि पाईन्छ । समुदायमा दलितहरूले पनि आफ्नो छोराछोरीलाई शिक्षाको ज्योति दिनुपर्छ भन्ने चेतना जागेको छ ।

नेपाल सरकारले दलितहरूको लागि आरक्षण सीटहरू पलब्ध गराएको कारणले पनि पढ्नु आवश्यकता ठानेका छन् । शिक्षा क्षेत्रमा दलितहरूलाई विभिन्न किसिमका भत्ता र सहयोग पाउने हुँदा त्यसको लाभान्वितको कारणले गर्दा पनि विद्यालय पठाउने गरेको पाइन्छ ।

धर्म र अन्धविश्वासमा विश्वास

शिक्षा र चेतनाको अभावको कारण नेपाली समाज धर्म र अन्धविश्वासबाट प्रभावित छ । जाति व्यवस्थालाई धर्मको आधारमा विश्लेषण गरिने हुँनाले दलितहरू वा दलित महिलाहरू आफूपछि पर्नुमा भगवानको लिला, पूर्वजन्मको पाप, भाग्यको खेल भन्ने जस्ता कुरामा विश्वास गरी आफूलाई याथास्थितिमा नै चित्त बुझाएर बसेका पाइन्छ ।

वर्णवादी सामाजिक व्यवस्था

ब्राम्हण, क्षेत्री, वैश्य, शुद्र गरी चार वर्णमा विभाजित समाजलाई शुद्रलाई अन्य ३ वर्गको सेवा गर्ने वर्गमाराखेर विश्लेषण गरिएको हुनाले अहिलेसम्मको अवस्थामा पनि शुद्र अन्तर्गत पर्ने दलित महिलाहरू समाजमा दलित भएर रहेका छन् ।

परम्परावादी समाज

नेपाली समाज परम्परावादी भएकोले दलितहरू वा दलित महिलाहरूलाई अहिलेसम्म पनि तल्लो जातिको रूपमा हेर्छन् र यिनीहरूमाथि तल्लो दर्जाको व्यवहार गर्दछन् । दलित महिलाहरू उच्च ओहदामा पुगे भने मान मर्यादा गर्नुपर्छ भन्ने डरले समाजमा ठूलाबडाहरू वा उच्च जातिले दलित महिलाहरूलाई दवाएर राखेका छन् । परम्परागत पेशालाई आजभोलि दलित समुदायमा खासै महत्व नदिई नयाँढंगबाट आर्थिक स्थिति तर्फ बढि अग्रसर भएको देखिन्छ । समाजमा पहिले बाहुन, क्षेत्रीहरूलाई एकदमै ठूलो आदरका साथ दलितहरूले हेर्ने गर्दथे । तर आज भोलि दलितहरूमा पनि आत्मविश्वास बढि सकेको अवस्था छ । हामी पनि गर्न सक्छौं । बाहुन, क्षेत्री भन्दा हामी पनि कम छैनौं । हामीलाई अवसरहरूबाट बञ्चित गराईएको भन्ने कुराहरू दलितहरूले गर्ने गर्दछन् । अबको दिनमा व्यवसायिक रूपमा बजारतिर केन्द्रीत भई विभिन्न व्यवसायहरू गर्न तर्फ दलितहरू लगि परेको पाइन्छ ।

सामाजिक भेदभावपूर्ण व्यवहारबाट ग्रसित रहनु

ब्राम्हणवाद र सामन्तवाद भएको ठाउँमा दलित महिलाहरू सामाजिक भेदभावबाट ग्रसित भएका छन् । यिनीहरूसँग पशुतुल्य व्यवहार गरिन्छ । छोएपछि पानीको छिटो हालेर

शुद्ध हुने माथिल्लो जातको घरबाट कोही बाहिर जानेबेलामा दलित महिला देखेपछि अशुभ भन्ने जस्ता विभिन्न कुरितिले गर्दा यहाँका दलित महिलाहरु सामाजिक भेदभावपूर्ण व्यवहारबाट ग्रसित छन् ।

सामाजिक क्षेत्रमा दलित महिलाहरुमाथी गरिने व्यवहारहरु निम्न प्रकार छन् :

- । कामकाजमा दलित महिलाहरुलाई भेदभाव गरिन्छ । घरधन्दा बाहिरको र तल्लो स्तरको कार्यहरु मात्र गर्न लगाइन्छ ।
- । धार्मिक, सांस्कृतिक र अन्य सभासमारोहमा दलित महिलाहरुको उपस्थितिलाई नकारात्मक रुपमा हेरिन्छ ।
- । शिक्षाको क्षेत्रमा असमानता र भेदभावपूर्ण वातावरणले दलित महिलालाई शिक्षाको क्षेत्रमा पहुँच छैन ।
- । जातिय विभेदले गर्दा अन्य जातजातीका मानिसहरुले दलित महिलाहरुलाई हेयको दृष्टिकोणबाट हेर्ने गर्दछन् जसले उनीहरुको सामाजिक सदाचार र समर्पणमा कमी आएको पाइन्छ ।
- । सार्वजनिक, धारा, इनार, पँधेरामा पनि छुवाछुत र भेदभावपूर्ण व्यवहार कायम भएकोले उनीहरुको मौलिक अधिकार हनन भएको पाइन्छ ।
- । सामुदायिक अस्पतालमा स्वास्थ्य सहायक र स्वयम्सेविकाहरुले पनि भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्दछन् । जसले दलित महिलाहरुको स्वास्थ्य उपचार र औषधोपचारमा समस्या परेको देखिन्छ ।
- । दलित महिलाले व्यापार व्यवसाय संचालन गरेपनि व्यवसायसँग उच्च जातका मानिसहरुको सम्बन्ध नभएको हुनाले व्यवसाय संचालन गरेको पाइदैन ।
- । प्रायः सबैजसो निजी घरहरुभित्र दलित महिलाहरुलाई प्रवेश गर्न दिइदैन, घरभित्र प्रवेश गर्न दलित महिलाहरुलाई बैठकमै सिमित गरेको पाइन्छ ।

६.२ चौखामका दलित महिलाहरुको आर्थिक परिवर्तन

इतिहासदेखि नै दलित महिलाहरुलाई दासता र श्रममा रगट्नका लागी धनसम्पत्तिबाट बञ्चित गर्ने चलन चलेको थियो । (प्रश्रित, २०६३) त्यसमा आधारभूत रुपमा

परिवर्तन भएको छैन । दलित महिलाहरु जहाँ रहेपनि अधिकांश रुपमा भूमिहिन सुकुम्बासीको रुपमा या ज्यादै थोरै जमिन भएका गरीब किसानको रुपमा रहेका छन् । आफ्नै जग्गाको खेती गरेर वर्ष भरी गुजरा गर्ने दलित किसानहरुको संख्या नगन्यरुपमा रहेको छ । चौखामँ दलित महिलाहरुको आर्थिक अवस्थाको कुरा गर्दा अधिकांश महिलाहरुको सम्पत्तिमा पहुँच छैन । शिक्षा हासिल गर्नपनि राम्रो अवसर नपाएका र कथित उच्च जातिद्वारा हेपिएर पछाडी पारिएका दलित महिलाहरुले सरकारी वा गैर सरकारी क्षेत्रमा पनि प्रवेश पाएका छैनन् । प्रहरी, सैनिक क्षेत्रमा अथवा सरकारी र निजामती क्षेत्रमा प्रायः जसो भर्ति गर्न रुचाईदैन । ठूलो ठूलो उद्योग र व्यापार गर्ने स्थितिमा पनि पुगेका छैनन् ।

परम्परागत सिलाई, आरन, जुत्ताको काम, माटोको काम, सफाइको काम आदिले जेनतेन उनीहरुले गुजरा गर्दै आएका छन् । तर आजभोली विदेशी समानहरु देशभित्र ओइरिनाले स्थानीय पुराना सीप र प्रविधिको बजार नहुनाले त्यहाँका दलित महिलाहरुको बेरोजगारी संख्या बढ्दै गैरहेको छ । यहाँ सम्भवतः सबैभन्दा गरिब र सर्वहारा वर्गमा दलित र दलित महिलाहरुनै पर्ने गर्दछन् । आर्थिक क्षेत्रमा दलित महिलाहरु माथी गरिने बहिष्करणका कारण निम्न छन् ।

उत्पादनका साधनमा पहुँच नहुनु

उत्पादनका साधनहरु जमिन कृषि उत्पादन व्यवसाय, व्यापार आदिमा दलित महिलाहरुको पहुँच एकदमै कम छ । यसरी पहुँच नभएका कारण दलित महिलाहरु आर्थिक क्रियाकलाप गर्नबाट बन्चित छन् ।

उत्पादनको साधनमा परम्परागत दृष्टिकोण रहनु

दलित महिलाहरु आर्थिक क्षेत्रबाट बन्चित हुनुको कारणमा उत्पादनका साधनमा परम्परागत दृष्टिकोण कायम रहिरहनु पनि एक हो ।

धितो राख्ने सम्पत्ति नहुनु

आफूसँग धितो राख्ने पुँजी नभएका कारण उद्योग व्यवसाय संचालन गर्न दिइने सहूलियत ऋण नपाउनुले पनि यिनीहरुको आर्थिक अवस्था नाजुक बन्द गइरहेको छ ।

स्थानिय सामानहरुको प्रयोग घट्दै जानु

परम्परागत रूपमा आएको पेशामा पनि आजभोलिको विकाशले गर्दा अथावा यातायातको सुविधाले गर्दा बाहिरिया सामानको आगमनले स्थानीय समानहरु विस्थापित हुँदै गएका छन् । जसले गर्दा पुरानो सीप लगाएर तयार पारिएको समानले बजार नपाउँदा यिनीहरुको जीवन स्तर निकै कठिन बन्दै गइरहेको छ ।

ज्यालमा असमानता

ज्यालामजदुरी र अन्य काम गर्न जादा अन्य जातका महिलाहरु सरह नगद ज्याला नपाउनुले दलित महिलाहरुलाई भेदभाव गरेको बुझिन्छ ।

पैत्रिक सम्पत्ति छोरिको नाममा नहुनु

वर्षौदेखी भोग चलन गर्दै आएको एक टुक्रा पनि आफ्नो र आफ्नो पयिरवारको नाममा नहुनुले उद्योग व्यवसाय संचालन गर्नको लागि धितो राख्ने पुँजी नभएका कारण पनि यिनीहरुको आर्थिक अवस्था नाजुक बन्दै गइरहेको छ ।

महिला सहभागितामा कमी

दलित पुरुषहरुले विधिवत पेशा अपनाएर केही आर्थिक उपार्जन गरेपनि यसतर्फ दलित महिलाहरुको सहभागिता शून्य नै रहेको देखिन्छ र आर्थिक रूपमा पुरुषहरुमाथी नै महिलाहरु आश्रित हुँदै गइरहेका छन् ।

आर्थिक क्षेत्रमा दलित महिलाहरु माथी गरिनेव्यवहारहरु निम्न प्रकारका छन् :

- । दलित समुदायका कुनै पनि महिलाहरुले सार्वजनिक सेवामा प्रवेश पाएका छैनन् । यिनीहरुले चाहँदा चाहदै पनि कुनै पनि स्थानमा नोकरी गर्ने मौका दिइदैन । गाउँ घरमै कृषि, मजदुरी गरेर, ज्यामी काम गरेर, दाउरा बेचेर, यिनहरुले आफ्नो दैनिक गुजारा गरेका छन् ।
- । सानोतिनो पूजीबाट संचालन गर्न सकिने होटल व्यवसाय गर्नबाट बञ्चित छन् । किनकि यहाँ दलितका आफ्नै जातका मानिसहरु बाहेक अन्यको उपस्थिति हुँदैन ।
- । आफ्नो जमिन नभए पनि जमिनदारहरुले जग्गा कमाउन नदिनुले यिनीहरुको खाद्यान्न परिपुर्तिमा समस्या देखिएको छ ।

। अन्य जातिमा जस्तै दलितजातिमा पनि समान कामको लागी पुरुष, महिला बीच आधा रकमको फरक भएको पाइन्छ ।

। गाई, भैसी पालेमा त्यसबाट दुध, दही, घ्यू र अन्य दुधजन्य पदार्थहरु स्थानीय तहमा विक्री नहुने हुनाले दलित महिलाहरुले व्यवसायिक दृष्टिबाट पशुपालन गरेको पाइदैन ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले सम्पूर्ण नागरिकलाई समान हक प्रदान गरेको छ । संविधानमा समान हकको प्रत्याभूति गरिए तापनि व्यवहारमा त्यस्तो विरोधाभाषपूर्ण कानुनी प्रावधान अझै पनि यथावत नै छन् । अर्को शब्दमा भन्दा कानून एवं देन दलित महिलाको विरुद्धमा छ, भन्दा फरक पर्दैन । राजनैतिक क्षेत्रमा दलित महिलाको विरुद्धमा ६ भन्दा फरक पर्दैन । राजनैतिक क्षेत्रमा दलित महिलाहरु धेरै पछाडी परेका छन् । अन्य जातका महिलाहरुको तुलनामा वास्तवमै दलित महिलाहरुलाई राजनैतिक सहभागिता खासै गराउन सकिएको छैन । जनआन्दोलन २०६२/०६३ पश्चात अथवा माओवादी राज्यको मूल धारमा आए पश्चात् गरिएको संविधान सभाको दलित जनजाती र महिलाहरुलाई निर्वाचनमा भाग लिने मौका दिएको थियो । दुर्भाग्यवश यो ठाउँबाट एउटा पनि दलित र दलित महिलाहरुले त्यस्तो मौका पाएका छैनन् । राजनीतिक व्यवस्था चाहे त्यो एक तन्त्रीय निरकुंश होस वा प्रजातान्त्रिक वा लोकतान्त्रिक र गणतान्त्रिक यहाँका दलित महिलाहरुको प्रतिनिधित्व शुन्य वराबर छ ।

अध्याय सात

सारांश, निष्कर्ष र सुझावहरू

७.१ सारांश

समाजको सर्वाङ्गिन विकाशका निम्ति समाजको आधा जनसंख्या ओगटेका महिला वर्गको समानुपातिक विकास र विकास अभियानहरूमा उनीहरूको सक्रिय सहभागिता वा आवश्यकता हुन्छ । महिलाहरू जबसम्म पुरुष सरह समाजको विकाश अभियानमा संलग्न हुन पाउँदैनन् तबसम्म समाजको आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक स्थितिमा सुधार आउन सक्दैन तर नेपालका महिला वर्गहरूको विषयमा विस्तृत अध्ययन अनुसन्धानहरू कमै मात्र भएका छन् । नेपालका महिला सम्बन्धि प्रकाशित पुस्तक उल्लेख गरी व्याख्या र विश्लेषण गर्ने गरेको थोरै मात्रामा रहेका छन् ।

विशेषगरी अधिराज्यभरी छरिएर रहेको दलित जाति शिक्षा, जनचेतना, आर्थिक, सामाजिक तथा राजनैतिक विषयमा अत्यन्तै पिछडीएको छ । समग्र दलित जातिकै खोज अध्ययन भै नसकेको अवस्थामा दलित जातिका महिलाहरूको अध्ययन अनुसन्धान नहुनु पनि स्वभाविकै होला । यस अध्ययनमा चौखाम गा.वि.स.का दलित महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक र जिविकोपार्जनमा आएको परिवर्तनलाई प्रस्तुत अध्ययनमा चौखामगा.वि.स.का वडा नं. ३ र ४ मा बसोबास गर्ने दलित जातिका महिलाहरूको नामावली गा.वि.स.बाट प्राप्त गरी हरेक वडाबाट समानुपातिक प्रतिनिधित्व रहने गरी दैवि नमुना छनौट विधिद्वारा नमुना छनौट गरी तिनिहरूसँग प्रश्नावलीको माध्यमबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । यस अध्ययनमा विवरणात्मक वा अन्वेषणात्मक दुबै खाले अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको थियो । किनभने यसमा समाविष्ट तथ्याङ्कहरूमध्ये कतिपय विवरणात्मक प्रवृत्तिका छन् भने कतिपय अन्वेषणात्मक प्रवृत्तिका छन् । यस अध्ययनमा निर्धारित उद्देश्यको परिपूर्ति गर्नको लागि प्राथमिक र द्वितीय गरी दुबै श्रोतको प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनलाई विभिन्न ५ भागमा राखेर विश्लेषण गरिएको जसमध्ये अध्याय ४ मा बैतडी जिल्लाको संक्षिप्त भौगोलिक वनावट र चौखामगा.वि.स.को परिचय दिँदै जनसंख्या, शिक्षा, जनजाती स्वास्थ्य संस्था, कृषि र वनहरूको बारेमा चर्चा गरिएको छ । हाम्रो समाजमा पुरुष भन्दा बढी महिलाले नै घरेलु कामकाज गर्नुपर्ने भएकोले दलित जातिमा पनि पुरुषको भन्दा दलित महिलाले बढी समस्या भोग्नु परेको देखिन्छ । साथै पानी पधेरो कुवा, मेलापात, मन्दिर,

पसल आदि सार्वजनिक ठाउँमा दलित महिलाहरूलाई भेदभाव गरिन्छ । अर्को कुरा महिला हक, अधिकारका लागि गठन भएका महिला समूहहरूमा पनि दलित जातिका महिलाहरूको सहभागिता शुन्य भएको पाइन्छ । अध्याय ५ र ६ मा गरिएका वर्णनात्मक विश्लेषणको आधारमा दलित महिलाहरूको सामाजिक आर्थिक र राजनैतिक अवस्थालाई उल्लेख गरिएको छ ।

। विभिन्न जातिका महिलाहरूमध्ये पानी नचल्ने छोइछिटो हाल्नु पर्ने एक अछुत भनि चिनिने दलित जातिका महिलाहरू जसले समाजको उच्च जातिहरूको आसपासमा बसोबास गर्दै उनीहरूकै भाषा र संस्कृतिको अनुसरण गर्दै आएको पाइन्छ ।

। दलित जातिमा पनि पितृ सत्तात्मक परिवार पाइन्छ । बाबु, श्रीमान् र छोरा नै घरको सर्वेसर्वा अथवा प्रमुख हुन्छन् ।

दलित महिलाहरू राम्रो शिक्षा, राम्रो संगत, चेतना, स्वास्थ्य सुविधा आदिबाट बञ्चित रहेका छन् । जसका कारणले यिनीहरूमा स्वास्थ्य सम्बन्धी सामान्य जानकारी पनि नभइ समस्याग्रस्त भएको पाइन्छ ।

। दलित महिलाहरूको आफ्नो परम्परागत पेशा विस्तारै विस्तारै हराउँदै र कतिपय अवस्थामा छोडिदै गरेको पाइन्छ । यसको मुख्य कारण यातायातको सुविधाको कारण विदेशी सस्तो सामानहरूको आयत बढ्दो रहेको छ । यसरी आयत गरिएका सामानहरूसँग स्थानीय स्तरमा तयार पारिएका सामानले प्रतिस्पर्धा गर्न नसक्दा पेशा धरासायी बन्दै गएको छ ।

। यहाँ उच्च जातिमा जस्तै दलित जातिमा पनि समान कामका लागी पुरुष र महिलाबीच आधा रकमको फरक भएको देखिन्छ ।

। जातिको आधारमा गरिने भेदभाव र छुवाछुतको कारणले गर्दा हालसम्म कुनै पनि महिलाहरूले अन्तर्जातिय विवाह गरेको पाइँदैन ।

। दलित महिलाहरू आर्थिक दृष्टिकोणले निकै पछाडी परेको पाइन्छ । विगतका दिनहरूमा भन्दा आजभोली बालीघरे प्रथा अथवा विष्ट प्रथा विस्तारै हट्दै गइरहेको पाइन्छ । जसले गर्दा यिनीहरूको आय आर्जनको श्रोतको कुनै निश्चितता नै नभएको पाइन्छ ।

-) विगतका दिनहरुमा दलित महिलाहरुको ठूलो हिस्साले कृषि पेशामा संलग्न भई आफ्नो जिविकोपार्जन गर्दथे तर आजभोलि बढ्दो शहरीकरण, माओवादी त्रास र भूमीसम्बन्धी नियमले जग्गा हुनेहरुले यिनीहरुलाई जग्गा कमाउन दिन छाडेको पाइन्छ । जसले गर्दा जग्गाधनीको कतिपय जग्गा बाँ भै हुन्छ भने दलित महिलाहरुले श्रम गर्नको लागि जग्गा पाउँदैनन् ।
-) दलित जातिमा मानिने विभिन्न चाड पर्व र संस्कारहरु हिन्दु धर्म अनुसार गर्ने देखिए तापनि यिनीहरुले चाडपर्व र आफ्ना संस्कारहरुमा अत्यधिक जाँड रक्सीको प्रयोग गरेका पाइन्छ भने केही धर्म परिवर्तन गरेकाहरुले आफ्नो धर्म अनुसारका संस्कारहरुलाई स्वीकारै आएको पाइन्छ ।
-) दलित महिलाहरुसँग समयको परिवर्तन सँगसँगै आय आर्जन गर्नको लागि सीप र दक्षतामुलक ज्ञान भएको पाइदैन ।
-) दलित महिलाहरुको आम्दानीको श्रोतहरुलाई उल्लेख गर्न सकिए पनि कुन कुन शीर्षकमा के कति खर्च गरिन्छ भनेर भन्न सकिदैन भने दलित जातिमा जति कमाएर पनि बचत गरौं भन्ने भावना अलि कम भएको पाइन्छ र बालबालिकाको गुणस्तरीय शिक्षामा खर्च गरेको पनि पाइदैन ।
-) अशिक्षा र ज्ञानको कमीको कारणले विभिन्न राजनीतिक दलका नेताहरुले दलित महिलाहरुलाई चुनाव जित्ने एउटा साधन बनाएको पाइन्छ ।
-) यहाँका दलित महिलाहरुले आजका मितिसम्म कुनै पनि राजनैतिक दलहरुको कुनै स्थानमा आफ्नो सक्रिय भूमिका निभाउन पाएका छैनन् । कुनै पनि राजनैतिक मुद्दामा आफ्नो मत, विचार जाहेर गर्ने अधिकार दिइँदैन र त्यसको सुनुवाई पनि हुँदैन । दलित महिलाहरुको आर्थिक र जीविकोपार्जनमा आएको परिवर्तन अध्ययन गर्दा दलित महिलाहरुले पहिलेको भन्दा अहिले परिवर्तनको बाटोमा हिडेको देखिन्छ तथापि दलित महिलाहरुलाई उचित किसिमको अवसरहरु दिनुपर्ने आवश्यकता को महशुस भएको यस अध्ययनबाट आइएको छ ।

७.२ निष्कर्ष

नेपालको कुल जनसंख्याको अधा हिस्सा ओगटेका महिला वर्गको सामाजिक, आर्थिक स्थिति कमजोर देखिन्छ । यसमा पनि दलित महिलाहरुको सामाजिक, आर्थिक राजनैतिक

अवस्था निकै कमजोर देखिन्छ । किनकी नेपाली समाजमा परम्परादेखिनै जरो गाडेको धार्मिक, सांस्कृतिक र छुवाछुत परम्पराले दलित महिलाहरु स्रोत, साधन र निर्णय प्रक्रियाबाट बञ्चित भएको देखिन्छ । समाजमा दलित महिलाहरु पुरुष सरह समान अधिकार र जिम्मेवारी प्राप्त गर्न नसकी पुरुषको वर्चस्वमा रहनु परेको छ । यद्यपी संवैधानिक, कानुनी व्यवस्थाहरु दलित महिलाका पक्षमा छन् तर कमजोर कार्यान्वयन र फितलो अनुगमनले दलित महिलाहरुको अवस्थामा अपेक्षित सुधार हुन सकेको छैन । दलित महिलाहरुको जातीय विभेद र छुवाछुत वर्णवादी सामाजिक व्यवस्था, परम्परावादी समाज, धार्मिक अन्धविश्वास जस्ता कारणले सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक पक्षमा सहभागिता कायम हुन सकेको छैन ।

प्रस्तुत शोधपत्र बैतडी जिल्ला चौखामगा.वि.स.का दलित महिलाहरुको सामाजिक, आर्थिक राजनैतिक स्थितिबारे अध्ययन गरी प्रकाश पार्ने शिलसिलामा तयार पारिएको हो । यस अनुसन्धानमा हिन्दु धर्म मान्ने, संयुक्त परिवारमा बस्ने विवाहित र प्राथमिक तह सम्म अध्ययन गर्ने उत्तरदाताहरुको बाहुल्यता रहेको थियो । यस अनुसन्धानमा कृषि र पशुपालनमा लाग्ने उत्तरदाता महिलाहरुको संख्या उल्लेख्य रहेको पाइन्छ । किनभने यस्तो कामको लागि उनीहरु बाहिर जान नपर्ने आफ्नै गाउँघरमा सिमित रहने भएकोले उनीहरु कृषि र पशुपालनमा संलग्न भएको देखिन्छ । दलित महिलाहरुको आफ्नो उत्पादनशील जमिन एकदमै कम भएकोले उनीहरुले अरुको जग्गा जमिन कमाएको देखिन्छ । आफ्नो जग्गा र अरुको कमाएको जग्गाको आम्दानीले उनीहरुलाई वर्षभरी खान पुगेको देखिदैन र उनीहरु सबैले खाद्यान्नको परिपूर्ति बजारबाटै गरेको देखिन्छ ।

अनुसन्धान क्षेत्र ग्रामिण क्षेत्र भएकोले यहाँ जातीय भेदभाव, छुवाछुत बाट दलित महिलाहरु आक्रान्त भएको पाइन्छ । देशमा प्रजातान्त्रिक, लोकतान्त्रिक, गणतान्त्रिक जुनसुकै व्यवस्था भएपनि दलित महिलाहरु अझैसम्म सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक क्षेत्रमा सिकार भइरहेका छन् । यिनै महिलाहरुको सामाजिक आर्थिक र राजनैतिक स्थितिबारे अध्ययन गरी उनीहरुको उन्नतीका लागि सहयोग पुऱ्याउनु यस अनुसन्धानको उद्देश्य हो ।

विभिन्न जातका महिलाहरुमध्ये दलित जातका महिलाहरुले छुवाछुत, भेदभाव जस्ता कुरितीहरुको सामना गर्दै आइरहेका छन् । वि.सं. २०२० सालमा मुलुकी ऐनले छुवाछुतको भावनाको अन्त्य गरेतापनि हालसम्म पनि यो प्रथा विद्यमान भएको हुँदा जाति जाती विचको भेदभावको भावनालाई अन्त्य गरी दलित महिलाहरुलाई बढी भन्दा बढी उच्च

शिक्षामा सरिक गराई रोजगारीका अवसर उपलब्ध गराउनु आजको आवश्यकता हो । बैतडी जिल्लाको चौखाम गा.वि.स. का दलित महिलाहरुको अध्ययन गर्ने क्रममा त्यहाँका महिलाको स्थितिमा खासै परिवर्तन आएको देखिदैन । यसको लागि सरोकारवाला निकाय र नेपाल सरकारबाट पनि दलित महिलाहरुको लागि उपयुक्त किसिमको वातावरण सृजना गरिदिनु आवश्यक ठहर देखिन्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची नेपालीमा

एक्सन एड नेपाल, (२००४), नेपालमा विद्यमान जातीय छुवाछुत र यसको निराकरण गर्ने रणनीतिक अभियान काठमाडौं ।

किसान यम ब., (२००८), नेपाली राज्य शासनमा दलितहरुको समावेशीकरण सम्बन्धी एक अध्ययन, काठमाडौं ।

कोइराला, विद्यानाथ, खड्का राजन, बराल, राजकुमार, (२०६५), राज्यको पुनः संरचनामा दलित सहभागिता, काठमाडौं ।

केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, (२०५८), राष्ट्रिय जनगणना, २०५८ : केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, काठमाडौं ।

के.सी. सुरेन्द्र, (२०६३), नेपाली समाजमा दलित, अफिस सर्पोट सर्भिस सेन्टर, काठमाडौं ।

खत्री, शान्त कुमारी, (२०५८), कामी जातिका महिलाको सामाजिक र आर्थिक अवस्थाको अध्ययन, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।

खत्री, बालकृष्ण, (२०५५), लामाटारका सार्कीहरुको सामाजिक र आर्थिक अवस्थाको एक अध्ययन, त्रि.वि. कीर्तिपुर

बिष्ट, डोर बहादुर, (२०५५), सबैजातको फूलवारी सातौं संस्करण, ललितपुर: साभा प्रकाशन ।

प्रश्रित मोदनाथ, (२०६३), राज्यको पुनः संरचनामा दलित सहभागिता : छापाखाना प्रा.लि. टेकु, काठमाडौं ।

वि.क., मानबहादुर, विश्वकर्मा, चक्रमान, (२०६५), संघियतामा दलित, काठमाडौं : दलित सेवा संघ ।

वि.क., मानबहादुर, (२०६५), संघीय शासन प्रणालीमा दलितको स्थान, दलित सेवा संघ केन्द्रिय कार्यालय ।

सापकोटा, केशवराज, (२०६६), लैङ्गिक अध्ययन, एकेडेमी बुक्स सेन्टर, कीर्तिपुर, काठमाडौं ।

नयाँ संरचना, (२०६६), राष्ट्रिय दलित सेवा संघ, काठमाडौं ।

भासिन कमला, पितृसत्ता के हो? काठमाण्डौ : स्त्री शक्ती

भट्टचन, कृष्ण बहादुर, (२०५८), दलित तथा जनजाति, एकता बुक्स प्रकाशन ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, (२०६०), नेपालमा मानवअधिकारको स्थिति एक प्रतिवेदन ।

राष्ट्रिय दलित आयोग, (२०६६), नयाँ संरचना, काठमाण्डौ : पुल्चोक ललितपुर ।

अंग्रेजीमा

Acharya Meena, (1997), Gender Equality and employment of Women, Kathmandu, (CEDA).

Bennett Lynn, (1984), Status of Women in Nepal, back ground report .

Bennett Lynn, (1981), Tradition and Change in the Legal Status of Women in Nepal, CEDA, T.U. Kirtipur.

Bhasin Kamala, (2002), Understanding Gender, New Delhi.

Blaikie, Pipers, David, Cameron, John and Seddon, (1980), Nepal in crisis growth and stagnation at the periphery, Delhi.

Caplan, A.P., Priests and Cobblers, (1972), A study of social change in a Hindu village in western Nepal, London: Inter text Book.

Ember, C. and M. Ember, (1993), Anthropology, Prentice-Hall, New Delhi.

Haralumbus, M, (1996), Sociology: Theme and perspective oxford University press New Dehli.

Oakley, A, (1972), Sex, Gender and society. London. Maurice Temple smith.

Pokharel, B, (2001), Gender Roles and Activities among the Rural Poor Households Case studies from Hill villages. In occasional papers in sociology and Anthropology vol. VII Pp. 65-82. Central Department of Sociology and Anthroppology, T.U. Kirtipur, Nepal.

Seddon, D, (1995), Nepal a stage of poverty Vikas publishing House Pvt. Ltd. New Delhi.

Sharma, Prayag Raj, (1977), Caste Social Mobility and Sanskritization " A study of Nepal's old legal code: Kailash Magazine.